

М.Ф. ЯРЕМЕНКО

Нарис історії Сумщини

ВИПУСК III

Початок XIX ст. — 1861 р.

63.3
9
М. Ф. Яременко

зв один

Нарис історії Сумщини

Випуск 3

Початок ХІХ ст. – 1861 р.

*Посібник з історії рідного краю
для шкіл, середніх спеціальних
і вищих учбових закладів*

К. Пилип

Державна обласна
універсальна
наукова бібліотека
ім. Н. К. Крушельської
м. Суми

Контроль
Підприємства

ББК 26.89 (4 Укр.4 Сум)

Я 71

Яременко М. Ф.

Я 71

Нарис історії Сумщини (Випуск 3)

Початок XIX ст. - 1861 р. - Суми. Обласна друкарня, видавництво «Козацький вал», 2000 - 176 с.

Посібник з історії Сумщини призначений для учнів загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних закладів, студентів, всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ББК 26.89 (4 Укр. - 4 Сум)

ISBN 966-589-202-9

Я $\frac{1805090000-82}{2000}$ - без оголошення.

© Яременко М. Ф., 2000.

©СОД, видавництво

“Козацький вал”, 2000

ISBN 966-589-202-9

Передмова

Розуміння суспільства і перспектив його розвитку людина черпає перш за все з історії рідного краю. Знання своєї малої батьківщини і любов до неї формують високі громадянські почуття.

Сумщина має багатотисячолітню і славу історію, хоча в минулому вона майже ніколи не складала єдиного територіально-адміністративного цілого, що значно ускладнює її дослідження.

Пропоноване видання “Нарис історії Сумщини. Випуск 1. Початок ХІХ ст. – 1861 р.” – присвячене висвітленню складного періоду в історії нашого регіону. Російський уряд проводив гнобительську політику не лише в політичному, соціально-економічному плані але й прагнув денационалізувати, асимілювати українське населення.

Автор намагався висвітлити найбільш головні сторони нової історії дореформеної Сумщини, показати особливості суспільного життя, розглянути соціально-економічний розвиток, розклад старої кріпосницької системи і утвердження нових капіталістичних відносин, а на цій основі – зміни в соціальному становищі населення, виступи трудящих мас проти соціального гніту.

Для створення цієї праці використані архівні матеріали, збірники документів, критично переосмислювалося написане попередниками.

Посібник розрахований на учнів і студентів, вчителів шкіл і гімназій, ліцеїв, викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, всіх тих, хто цікавиться минулим рідного краю.

Розділ I. Територіально-адміністративні зміни та суспільно-політичний розвиток краю

1. Політико-адміністративні нововведення.

Чисельність населення

Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень в українських землях в складі Росії. Починаючи з 70-х років XVIII і до 30-х років XIX ст. Росія впроваджує в Україні імперські структури влади. Суспільний устрій, управлінські структури, правовий статус станів, верств, соціальних груп було приведено у відповідність до суспільного устрою і державного ладу Росії.

З метою уніфікації системи управління на українські землі було поширено загальноросійський адміністративний устрій. У 1796 році замість намісництва були створені губернії із звичайною для інших губерній Росії системою адміністрації: Малоросійську – на Лівобережній Україні, Слобідсько-Українську – на Слобожанщині; Київську, Подільську й Волинську – на Правобережній Україні, Новоросійську – на Півдні і в Криму.

1802 року Малоросійську губернію перетворили в однойменне генерал-губернаторство з губерніями: Чернігівською та Полтавською. Новоросійську губернію було поділено на Катеринославську, Таврійську та Миколаївську (з 1803 р. Херсонську). У 1828 році останні а також Бессарабія (у 1873 р. перетворено на губернію) увійшли до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. 1832 року утворено Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської та Подільської губерній. 1835 року Слобідсько-Українську губернію реформовано в Харківську, яка разом з Чернігівською та Полтавською губерніями увійшла до складу Харківського й Чернігівського генерал-губернаторства [1].

Таким чином, вся територія України була поділена на дев'ять губерній, які в незмінному вигляді проіснували до початку XX ст. Губернії поділялися на повіти, які з 1837 року поділили на стани, округи та волості.

Так, напередодні реформи 1861 р. Лебединський повіт, площею 2,427 1/3 кв. версти поділявся на два стани. Станова квартира 1-го стану розміщувалася в слободі Бішкінь, а 2-го - в слободі Ольшані.

По відомству державних маєтностей Лебединський повіт складав один округ, який поділявся на 9 волостей: Лебединську, Рябушанську, Алешанську, Межирицьку, Деркачівську й Ольшанську [2].

Територія сучасної Сумщини з початку XIX ст. в адміністративному відношенні не становила єдине ціле. Вона входила до складу усіх трьох губерній Лівобережної України – Слобідсько-Української (Сумський, Охтирський, Лебединський повіти), Чернігівської (Глухівський, Кролевецький, Конотопський повіти) та Полтавської (Роменський повіт). До складу Курської губернії входив Путивський повіт. Адміністративні межі сучасної Сумщини не в повній мірі відповідають тодішнім кордонам вказаних повітів. Наприклад, частина північної території сучасної Сумщини, окрім уже вказаних трьох повітів Чернігівської губернії, входила до складу і Новгород-Сіверського повіту цієї ж губернії. До складу Київської губернії, окрім Путивльщини, входили й інші території сучасної Сумщини, зокрема Миропілля, частина Буринщини і т.д.

Вся адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалась губернаторами, яких призначав цар, а в повітах – справниками.

Стани очолювали поліцейські пристави, які, спираючись на підлеглих їм сільських соцьких і десяцьких, тримали населення міст і сіл в покорі.

Судочинство на Лівобережній Україні здійснювали генеральний суд, а на місцях – повітові дворянські суди.

У селах, які належали поміщикам, вся адміністративна й судова влада зосереджувалась в руках останніх.

Реформування адміністративної системи в українських землях мало на меті посилити владу центру над окраїнами, ліквідувати національні особливості та русифікувати неросійське населення. Цей процес супроводжувався розростанням адміністративно-чиновничого апарату й посиленням контролю над внутрішнім життям населення краю. Ключові позиції в адміністрації займали переважно російські чиновники.

Щодо кількості населення, яке проживало на території сучасної Сумщини, ми можемо говорити з приблизною достовірністю, оскільки,

як уже було відмічено, адміністративні межі кордонів повітів того часу не цілком співпадають з сучасним адміністративним поділом.

Протягом першої половини XIX ст. число жителів на Лівобережній Україні зросло на 47% і на 1 січня 1859 року становило 4873547 чол. (по Україні – 12164815 чол.) [3].

А, наприклад, число жителів Глухівського повіту з 1801 р. по 1861 р. зросло з 57182 душ до 86039 (на 50,4%), Конотопського, відповідно – 57885 і 85517 (на 47,7%) [4]. Приблизно такими ж показниками характеризувались і інші повіти нашого краю. Напередодні реформи число жителів Кролевецького повіту складало 92233 чол., Сумському (1852 р.) – 106221, Лебединському (1852 р.) – 98377, Охтирському (1863 р.) – 83530 [5].

Майже повністю населення було сільським. Так, у 1860 р. у Глухівському повіті із 275 поселень міст було одне і 3 містечка, Конотопському, відповідно – 188,1,3, Кролевецькому – 242,2,1 [6]. Подібні дані і по повітах Харківської губернії. На 1859 рік в Охтирському повіті із 75 поселень місто було лише одне, Лебединському, відповідно – 278,2, Сумському – 285,2 [7].

За кількістю жителів міста і містечка були невеликі. Так у Сумах 1860 року проживало 10387 чол., з яких землеробством займалися – 5791, тобто були селянами. В Лебедині, відповідно – 12869, 9237 [8]. На цей рік у Глухові проживало 10008 чол., Конотопі – 8958, Кролевіці – 7209 [9].

Залишаючись осередками адміністративного управління, міста поволі перетворювались на промислові центри. В них збільшувалась кількість ремісничих майстерень, мануфактур, постійних крамниць, закладів по продажу різних страв (трактирів, харчевень, кав'ярниць тощо).

Лівобережна Україна, і наш край зокрема, порівняно з іншими регіонами України, були найбільш українськими за складом населення. В першій половині XIX ст. українці становили близько 95% місцевих жителів [10].

Отже, в розглядуваний період прослідковується відносно швидке зростання кількісного складу населення нашого краю. Воно займалося переважно сільським господарством і жило в селах.

Джерела та література.

1. Історія Української РСР. У 8-и томах десяти книгах. Т. 3. –К., 1973. – С. 11-12.
2. Памятная книга Харьковской губернии. – Харьков, 1863. С. 47.
3. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – СПб, 1861. – С. 49-50.
4. Ананьева Т.Б. Описи Лівобережної України. – К., 1997. – С.152, 153; Россия. Энциклопедический словарь. Л., 1991. – С. 108-111.
5. Памятная книга Харьковской губернии. С. 45, 47, 49; Россия. Энциклопедический словарь. – С. 108-111.
6. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб, 1865. – С 579.
7. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф.3, оп. 197, спр. 64, арк. 69, 71, 73.
8. Памятная книга Харьковской губернии. – С.94-97.
9. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С 582.
10. Баран В., Грицак Я., Зайцев О. та ін. Історія України. – Львів, 1996. – С. 166.

2. Війна 1812 року і Сумщина.

Організація ополчення. Великий вплив на піднесення громадсько-політичного життя нашого краю справила Вітчизняна війна 1812 року. У протиборстві з Росією французький уряд важливе місце відводив Україні. Наполеон і його прихильники вважали Україну державою, що потрапила в залежність від Москви й де неминуче мали існувати антиросійські сили. Ця думка знаходила підтвердження і в донесеннях дипломатів, які свідчили, що в Україні ожили давні автономістичні тенденції до незалежності. Створюється сильна партія серед україн-

ського дворянства, інтелігенції, різночинців, яка планує з допомогою французів вивести колишню козацьку землю зі складу Російської імперії.)

Наполеон не зміг не зважати на прагнення українських автономістів. Зі своїм оточенням надає Україні серйозного значення у своїх планах. Директор міністерства закордонних справ Франції Готерів організовує переговори з українським підпіллям, доповідає Наполеону, що Україна готова буде виставити 80000 чоловік кавалерії, котрі підтримають наполеонівську армію. Географ Прюн, економіст Дюбуа, інші провідні урядовці і вчені Парижа готують Наполеону ґрунтовні проекти про те, як можна використати союз з Україною у війні з Росією.

Чіткого плану повоєнного устрою України французький уряд не мав. Існували загальні проєкти відновлення української державності в межах центральних земель під безпосереднім управлінням Наполеона.

Звичайно ж, говорити сьогодні, що Наполеон дотримав би своїх обіцянок, повернув би Україні незалежність – значить грішити проти істини. Але таким же гріхом проти істини було б і твердження, що значна частина українського народу у своїй ненависті до російських колонізаторів не перейшла б на сторону Наполеона. Це, звичайно ж, розумів і російський уряд. Відтак, робить усе, аби нейтралізувати вибухову ситуацію на півдні імперії.

Російське командування надавало особливого значення південно-західному напрямку. Спішно сформована 3-я Західна армія генерала О.Тормасова дислокувалася на Волині і прикривала західні кордони Російської імперії. Регулярні війська захищали Україну з півночі вздовж Прип'яті, а також з південного заходу й півдня. Були зміцнені фортифікаційні споруди у Києві, Акермані, Тернополі, Севастополі, Одесі та в інших містах. У Житомирі та Мозирі створені укріплені табори, зібрані великі запаси харчів і фуражу, військових припасів. Все це в деякій мірі вплинуло на те, що Україна, за виключенням частини Волині, не стала ареною великих воєнних дій у 1812 році.

З України, в тому числі й нинішньої Сумщини, поспішно усува-

ються представники дворянства, інтелігенції, духовенства, чії неза- лежницькі погляди були різко вираженими. Не пощадили навіть на- стоятельниці Глухівського монастиря, старенької племінниці І.Мазе- пи – її було заслано в один з монастирів півночі Росії.

Водночас Олександр І оголошує про створення козацьких полків з українських селян та інших верств населення для боротьби з фран- цузами і обіцяє, в разі перемоги над ворогом, відновити на Україні козацький устрій. Так, 5 червня 1812 року російський цар, перебуваю- чи у Вільно, видає попереднє розпорядження про утворення Українсь- кого козачого війська, в якому говорилося: “Войско, сие предполагет- ся образовать на Украине из людей к казачьей службе способных и издавна навыком и охотою к ней известных... По минованию в укра- инских полках надобностей все они распустятся в дома свои, но уже навсегда отстанутся принадлежащие войску и по первому востребо- ванию обязаны явиться на службу и составит опять свои полки, для чего они должны иметь во всегдашний исправности оружие, одежду и лошадей, содержа все уже на своем коште и освобождаясь зато от всяких других по государству повинностей. Дети их, рожденные от поступления в войско, принадлежат также будут оному. Тем же из них, коих бы помещики не нашли для себя выгодным принять в селе- ния свои, отведутся для водворения на земли казенные, - о чем тогда сделано будет особое постановление... Офицеры... считаются в служ- бе даже и в то время, когда полки распустятся, ибо тогда будет их обязанностью иметь полные сведения о состоянии и занятиях подчи- ненных им казаков и о готовности их на службу в случае надобности.

Украинское казачье войско подчиняется военному министерству на таком основании, как и прочие подобные сему войска...” [1]. Це був перший суттєвий крок російського абсолютизму заручитися підтримкою українців у війні.

На основі царського рескрипту від 25 червня 1812 року на ім'я малоросійського генерал-губернатора Я.І.Лобанова-Ростовського про формування козачих полків у Полтавській та Чернігівській губерніях, останній, 10 липня 1812 року приймає відозву до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у козачі полки, ого- лошучи тим самим рішення Олександра І [2].

Ці заяви були зустрінуті народними масами з великим ентузіазмом. Повірили цьому і окремі керівники автономістичних угруповань. Наприклад, видатний український письменник І. Котляревський особисто формує козацькі полки, закликає своїх земляків іти на бій [3].

А війна вже розпочалась. У ніч на 12 червня 1812 року французькі війська переправилися через Німан під Каунасом і вторглися в межі Російської імперії. Почалися воєнні дії й на інших ділянках фронту. В них активну участь у складі російської армії взяли українські військові формування. Серед них Сумський і Охтирський гусарські полки. Солдати проявляли чудеса героїзму, відважно билися під містечком Мир, Красним і Смоленськом.

З перших днів війни пригноблені царизмом українці, зазнаючи соціального і національного приниження, і в той же час заохочені обіцянками, знайшли у собі сили для боротьби проти іноземних загарбників, за свою рідну землю.

Почалося формування добровільних козацьких полків та організація народного ополчення. Пам'ятаючи лицарську славу своїх предків, колишні козаки та їхні сини діставали шаблі, рушниці, списи і йшли на збірні пункти. Проте створення народного ополчення утруднювало кріпацтво. Без особистого дозволу поміщика кріпак не міг піти в ополчення. А це, звичайно, сковувало народну ініціативу, не давало розгорнутися патріотичному рухові.

Створення українського козацького війська в Роменському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах проходило порівняно швидкими темпами. За вимогами, що їх ставило військове відомство Росії, кожний полк мав складатися з 1200 козаків, 38 офіцерів, 88 унтер-офіцерів, 17 сурмачів, які розприділялися по двох батальйонах. В свою чергу, у батальйоні мало бути 4 ескадрони по 150 чоловік [4]. При формуванні полків враховувалась норма 4 із 100 чоловік населення. Наприклад, із 2942 козаків і дворян Івотської волості (Новгород-Сіверський повіт) повинні були поставити в козацькі полки 117 ополченців [5]. Проте активність козаків нашого краю по запису до козацьких формувань перевершувала встановлені норми.

Командний склад козацьких полків комплектувався з відставних офіцерів і унтер-офіцерів, які раніше служили в регулярних військах.

Вони користувалися правами офіцерів уланських полків російської кінноти. Проте, незважаючи на цілий ряд пільг, дворяни всіляко ухилялися від служби, і офіцерів не вистачало.

Виникли труднощі при озброєнні полків. Київський арсенал був здатний повністю забезпечити полки тільки піками і частково шаблями. На допомогу прийшло населення. Багато козаків приходили із своїми рушницями. Порох та набої видавались із державних запасів: Шосткинський пороховий завод повністю забезпечував потреби своєю продукцією. За 1812 рік ним було виготовлено 25 тис. пудів чорного пороху [6]. Все це дозволило відносно непогано озброїти полки.

Слід також відмітити, що всі зараховані до козацьких полків забезпечувались повним комплектом обмундирування. Гроші на це збирались по повітах з розрахунку по 1 крб. 50 коп. з ревізької душі. За рахунок козацьких товариств купувались верхові коні та все необхідне спорядження: сідла, уздечки, баклажки для води, сакви для фуражу, скребниці, щітки та нагайки. Верховий кінь обходився по 100 крб. [7].

Отже козацькі полки були загалом забезпечені необхідним для ведення бойових дій, хоч формувалися громадою, а не військовими організаціями, тобто тягар війни ліг на плечі народу. Не вистачало також достатньої військової підготовки козацьких формувань, але і це вирішувалося відповідно.

Полки розташовувались таборами в зручних місцях, розпочавши навчання. За короткий строк, під керівництвом досвідчених кадрів і унтер-офіцерів, надісланих в ополчення з кавалерійських частин, козакки здобули можливу підготовку завдяки, перш за все, сумлінності і дисциплінованості самих ополченців.

Протягом місяця в Полтавській та Чернігівській губерніях було сформовано 9 полтавських і 6 чернігівських кінних козацьких полків чисельністю 18 тисяч чоловік [8]. Козаки Кролевецького, Конотопського та Глухівського повітів у переважній більшості склали 3-й і 4-й Чернігівські полки. 3-й полк майже повністю складався з козаків Кролевецького та Конотопського повітів, а в 4 полку переважали козакки з Глухівського повіту [9].

Після указу Олександра I від 6 липня 1812 року швидкими темпами створювалося і земське ополчення. У добровольці виявили бажання записатися багато кріпаків, котрі сподівалися одержати волю, і державних селян з різних місцевостей України. Це не на жарт стурбувало уряд і поміщиків, які не бажали втратити основне джерело прибутків. Тому уряд дав дозвіл на створення земського ополчення тільки в Полтавській та Чернігівській губерніях, які знаходились в безпосередній близькості від головного театру дій. Встановлена норма кількості ополченців (4 із 100 чоловік населення) у повітах нашого краю зазнавала змін. Так, у Новгород-Сіверському повіті земське ополчення створювалося за нормою 1 з 15 чоловік населення. Зокрема, з міщан містечка Середина-Буди від 1636 душ – 109 чоловік, казенних селян волостей: Слобідської, від 3194 душ – 213 чоловік; Чернацької, від 3431 душ – 229 чоловік, а всього від 6625 душ – 442 чоловік [10].

За два місяці у Чернігівській губернії було організовано 10 піхотних і 6 кінних полків ополчення, які налічували 26 тисяч чоловік [11]. У Полтавській губернії за один місяць було сформовано 10 піхотних і 5 кінних полків ополчення, в які входило 16 тисяч чоловік [12].

Земське ополчення створювалось і в повітах Слобідсько-Української губернії. Представники цієї губернії послали делегацію до Кутузова з проханням дозволити організувати “поголовне ополчення” населення. Було вирішено різними верствами населення виставити 11861 піших і 1350 кінних ратників-ополченців [13]. Але за наказом Олександра I всі ратники створених ополчень, в тому числі і Слобідсько-Української губернії, були перетворені в рекрути.

Основний контингент земського ополчення становили поміщицькі та державні селяни. Чернігівське ополчення майже повністю було пішим, у Полтавському налічувалось 6563 кінних козаків. Ополченці зводились в полки: кінні – за зразком козацьких, піші налічували 1600-2000 чоловік. Полки поділялись на сотні, на чолі яких були так звані чиновники, тобто офіцери-дворяни. Начальником Чернігівського ополчення був призначений генерал-лейтенант М.В.Гудович, начальником Полтавського ополчення – генерал-майор П.І.Жевахов.

Земське ополчення повністю утримувалось на громадські кошти. Ополченці були озброєні піками, шаблями, вилами, рогатинами, багнетами. Продовольство ополченським полкам постачали повіти, в яких вони були сформовані.

Отже, на боротьбу з французькою агресією Україна виставила близько 70 тис. ратників і козаків, в тому числі 30 тис. кінних [14]. Переважну більшість українського ополчення складало населення Полтавської та Чернігівської губернії. Серед ополченців значну кількість становили і жителі, які проживали на території сучасної Сумщини. Лише Конотопський повіт виставив понад дві тисячі козаків і селян, які воювали проти французів. [15]. Така ж приблизна кількість припадала на Кролевецький та Глухівський повіти [16].

Для перемоги над ворогом населення нашого краю вносило значні матеріальні пожертвування. Сотні тисяч карбованців грошей і різні цінності були зібрані на придбання обмундирування для козацьких полків і ополчення, на купівлю коней і т.п. Зібрано було значну кількість худоби, різного спорядження і продовольства. Так, населення м. Конотопа внесло добровільних внесків на суму 38611 крб., багато різного одягу, продуктів, худоби, фуражу [17].

В Чернігівській і Полтавській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей лише для потреб козацьких формувань. А коли 15 козацьких полків названих губерній були на різних ділянках безпосередньої боротьби з ворогом козацьке населення обох губерній збрало також 514850 крб. грошей, які були розподілені між 4 чернігівськими і 8 полтавськими полками. Ще більшими були пожертвування чернігівського і полтавського населення на потреби земського ополчення. Всі витрати на ополчення в Полтавській губернії досягли 2400000 карбованців [18]. В повітах Чернігівської губернії на утримання ополчення був зібраний подушний податок в сумі 226645 крб. 27 коп. [19].

Участь населення Сумщини у воєнних діях 1812 року. В кінці липня французькі війська підійшли впритул до північного кордону України на всьому його протязі. Проникнення ворога в українські гу-

бернії загрозувало великими бідами не тільки населенню, але й російській армії, яка одержувала всі види постачання переважно з півдня. Проте для створення лінії загородження потрібна була значна військова сила. Російська армія відступала до Москви, внаслідок чого Головний штаб не мав можливості додатково виділити регулярні війська для захисту України. Це завдання цілком покладалося на українське народне ополчення.

Першими у сутички з французами вступили селяни та ремісники прикордонних повітів півночі України – Мглинського, Суразького, Новокиївського, Чернігівського, Стародубського та інших. В усіх цих повітах були створені дружини самозахисту. Вони склалися з 100–150 чоловік, озброєних вилами, ціпами, сокирами та мисливськими рушницями. Між селами був організований кінний або звуковий зв'язок, спеціальні дозори попереджали населення про небезпеку. При появі французьких солдатів дружинники збиралися по умовному сигналу і вступали в бій.

Вартє підкреслити, що дружини самозахисту виникли за ініціативою самого народу. Проте адміністрація дуже скоро впевнилася у важливості розпочатої справи і вирішили поширити її. Повідомляючи 2 серпня генерал-лейтенанта Ертеля про падіння Чечерська, генерал-губернатор Малоросії Лобанов-Ростовський писав: “Тимчасом дав я розпорядження прикордонним селищам повітів, які межують з Могильовською губернією, озброїтьесь поголовно будь-яким дреколлям; козакам же, які були вже сформовані в сотні, бути на самому кордоні” [20].

Характерно, що, покладаючи на загони самозахисту ліквідацію ворожих загонів, генерал-губернатор, проте, не поспішав дати в руки дружинників зброю, а рекомендував їм озброюватись “будь-яким дреколлям”. В той же час адміністрація вважала за потрібне підпорядкувати дружини самозахисту справникам та іншим представникам повітових властей: їм мимоволі доводилось спиратися на народ, але водночас вони робили все, щоб поставити народну ініціативу в певні рамки. Озброєного народу вони боялися не менше, ніж французів.

Лінія оборони північних кордонів в Україні в кінці липня – на початку серпня була слабкою. Північно-західний кордон захищав 18-тисячний корпус генерал-лейтенанта Ертеля, який розміщувався в Мозирі та його околицях. Війська Ертеля патрулювали на правому березі Прип'яті і при підтримці ополченців і народних дружин стримували французькі загони, які намагалися проникнути на Київщину.

В центрі підступи до українських губерній прикривала Бобруйська фортеця, яка на початку серпня була в оточенні. А північні повіти Чернігівської губернії захищали з великими труднощами лише народні дружини.

У зв'язку із загрозою захоплення французькими військами України місцеві органи влади вирішили організувати з ополченських частин "кордонний ланцюг". Проте організація його проводилась повільно, що пояснюється насамперед тим, що формування козацьких та ополченських полків тоді ще не закінчилося.

Головна лінія загородження проходила по чернігівському кордону від села Осадчини Остерського повіту до села Ключів Городницького повіту. Протяжність "кордонного ланцюга" становила понад 700 верст [21].

Вже на кінець серпня в охороні своєї губернії брали участь близько 20 тисяч чернігівських ополченців, серед яких були загони з Глухівського, Кролевецького та Конотопського повітів [22].

Воїни Глухівського повіту одержали призначення у Мглинський і Стародубський повіти. Глухівські захисники поділялися на два відділки по 712 чоловік в кожному [23]. Самостійно розв'язуючи тактичні задачі, воїни-ополченці проявляли самопожертву і хоробрість у захисті північних кордонів України.

Особливо відзначалося ополчення Кролевецького повіту. Його начальником було призначено відставного капітана флоту 2-го рангу Степана Щитинського. Батальйонним начальником числився капітан Павло Вільченко, скарбничим – штабс-капітан Яків Ходот, було 13 сотників та 26 півсотників. Серед рядових бійців можна назвати прізвища Івана

Антоненка, Якима Оліферова, Михайла Оболонського, Василя Терещенка, Івана Яценка з Кролевеця; Якова Артеменка та Корнія Комара з Обтового; Павла Бондаренка з Подолова, Павла Вербу з Погорілівки, Федора Овсієнка з Грузького, Григорія Хілька з Бистрика тощо [24].
Всі вони добровільно пішли захищати рідний край.

20 серпня 1812 року воїни ополченці Кролевецького повіту в кількості 540 чол. під командуванням Щетинського виступили на кордони Новозибківського повіту. Інший загін цього ополчення в складі 646 чол. під командуванням капітана Вільченка зайняв пости у слободах Єліонці і Воронки Стародубського повіту [25]. Обидва загони стійко захищали відведені ділянки від ворожих нападів, визволяли Білорусію.

2 серпня розпочався бойовий шлях 3-го Чернігівського козацького полку, склад якого, як уже було відмічено, складала уродженці Сумщини. Він рушив до могилівського кордону, де отримав зброю, амуніцію, продовольство. Знаючи про відсутність регулярних російських військ між Дніпром і Десною, французьке командування збиралося прорватися тут у південні губернії. На шляху французам і стали українські козаки, в тому числі і наші земляки.

Помітно відзначилися кролевчани. “Ввірений мені полк, - доповідав М.Кутузову командир кролевчан капітан Шапошников-Сахно, - взяв участь у боях, знаходився весь час на передових позиціях і проявив виняткову хоробрість і мужність”. Так, тоді, у боях під Чечерськом, кролевецькі козаки Кириченко, Чорненський, Сороколат, Скрипка та Бабич під орудою унтер-офіцера Піховки взяли у полон багато французів і відбили шестеро коней; унтер-офіцер Андрій Петько першим вривався у ворожу піхоту, порубав багатьох противників, повів за собою воїнів; група козаків під командуванням унтер-офіцера Кузьменка та Степаненка атакували польський дозор і захопили його в полон [26]. У вересневих боях козаки 3-го Чернігівського полку з честю витримали бойове хрещення.

1 листопада два ескадрони цього полку при містечку Щуравичі показали приклад героїчної боротьби з французами. У цьому бою “пред

прочими мужеством и храбростью” відзначилися: вахмістр із дворян Павло Огієвський, із козаків Логвин Сизов, унтер-офіцери Андрій Федоршов, Пилип Губенко, Григорій Болобон, козаки – Тарас Девочка, Клим Терещенко та інші [27].

17 листопада козаки-кролевчани взяли участь у захопленні Могиліова, потім були передислоковані М.Кутузовим на Волинь. Звідси почався їх закордонний похід, - в першу чергу до Варшавського герцогства. Ось яку оцінку дав генерал корпусу С.Рагт нашим землякам, котрі штурмом брали фортецю Замостя. “Кролевецькі ополченці виявили мужність і безстрашність, яких від них ніхто не чекав” [28].

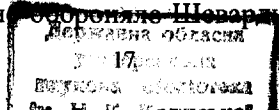
Далі шлях 3-го Чернігівського козацького полку проліг до Франкфурта, а потім до столиці Франції, і скрізь козаки відзначалися винятковою звитягою, про що свідчать численні донесення командування.

Героїчний шлях пройшов і 4-й Чернігівський козацький полк, який, переслідуючи ворога, дійшов до Гамбурга [29].

Бойові подвиги наших земляків – воїнів російської армії.
Участь наших земляків у Вітчизняній війні 1812 р. виявилась і в тому, що тисячі їх служили в полках російської регулярної армії, а значна частина легкої кінноти складалася з уродженців губерній Лівобережної України. Так, наприклад, Охтирський полк з 1753 р. до царювання Олександра I комплектувався виключно з населення Слобожанщини. Так само було і з Сумським гусарським полком.

Багато вихідців з Сумщини в рядах регулярної російської армії брали участь у всіх найважливіших і вирішальних битвах Вітчизняної війни 1812 року. 26 серпня відбулася Бородінська битва. Всесвітня історія знала небагато таких битв, які могли б зрівнятися з Бородінською за небаченим доти кровопролиттям, запеклістю і величезними втратами. Невмирущою славою під Бородіно відкрили свої прапори Охтирський і Сумський гусарські полки, Глухівський кірасирський.

Охтирський і Глухівський полки входили до складу 12-тисячного угруповання, яке героїчно обороняло Шевардинський редут. Сумсь-

кий полк перебував у складі 3-го кавалерійського корпусу, що обороняв позиції біля Семенівського струмка.

В битві під Бородіно Охтирський гусарський полк діяв на найвідповідальніших ділянках. Охтирці мужньо захищали Багратіонові флеші, блискуче контракували французів. Ось приклади визначних подвигів воїнів-земляків. В “списке унтер-офіцерам и рядовым Ахтырского гусарского полка, кои удостоены знаков отличия военного ордена, за отличные подвиги, оказанные в сражении в 24 день августа при Бородине”. Мова йде звичайно про авангардний бій при Шевардинському редуті, який відбувся напередодні Бородінської битви. Ми знаходимо в “Списке” Йосипа Василенка, Івана Шкоду та Івана Омеляненка, які “прежде всех врезались в неприятельские колонны и тем подали пример мужества своим сотоварищам” [30].

26 серпня, в день Бородінської битви охтирці ще раз відзначилися, були першими в атаці, стійко захищали найважливіший опорний пункт Бородінського поля – Багратіонові флеші. Кіндрат Соломка, Юхим Федорів, Юрій Гудзенко “удержали стремление неприятельской кавалерии, которая направилась врубиться в егерских наших стрелков” [31]. За проявлену мужність і героїзм 24 і 26 серпня на Бородінському полі було нагороджено 51 охтирців з числа рядових, унтер-офіцерів та вахмістрів [32].

Сумський гусарський полк відзначився також на Бородінському полі. 26 серпня в 9 годин ранку, коли Наполеон розпочав свою чергову атаку на Багратіонові флеші, полк у складі своєї бригади підтримував контратаку 2-ї гренадерської дивізії і разом з Маріупольським гусарським полком “смело ударили по кавалерии Марата и отбросили ее на прежние позиции”. Полк брав участь у відбитті третьої атаки противника на батарею Раєвського, яка розпочалася в три години дня.

Мужністю і героїзмом офіцерів і рядових Сумський полк відзначився також в “кавалерийской битве”, яка розгорнулася після падіння батареї Раєвського. В чотири години дня, коли 3-й і 4-й кавалерійські корпуси противника просунулись на позиції 4-го піхотного корпусу російської армії, полк у складі свого 3-го кавалерійського корпусу “бросился на выручку”, відбив атаку саксонських кірасирів. Лоржа і переслідуював їх до Семенівського яру, до струмка Вогник.

Полк брав участь у відбитті атаки кавалерійської дивізії Шастеля, який зайшов у тил 7-го піхотного корпусу російської армії, “с більшою храбростю врубившись в масу французької кавалерії”. В результаті “кавалерійської битви” французька кіннота була обезкровлена й не захищаючись “убежала на свої позиції” [33].

Слід також відмітити, що в період контрнаступу російської армії Сумський гусарський полк відзначився також в битвах під Малоярославцем і Красним, перебуваючи в її авангарді. В жовтні 1812 року для активних дій в Білорусії в складі Мозирського корпусу було створено кілька рухомих загонів, серед яких були гусари Сумського і Охтирського полків. Пізніше названі полки брали участь і відзначились у закордонних походах російської армії [34].

За подвиги у Вітчизняній війні 1812 року Сумський полк був удостоєний 22 срібних труб, прикрашених Георгіївськими хрестами і стрічками. Імена загиблих полку були викарбувані на стінах храму Христа Спасителя у Москві [35].

В перемозі над французькими військами велику роль відіграли селянські партизанські загони. Командуванням російської армії були організовані також спеціальні загони російської регулярної армії, які застосовували партизанську тактику боротьби проти наполеонівських військ і взаємодіяли з селянськими партизанськими загонами, спрямовуючи їх діяльність. Вихідці з нашого краю входили до складу піших партизанських загонів. Так, в загоні Фігнера були команди охтирських гусарів. Команди охтирців знаходилися також в загонах партизанів Сеславіна та Давидова [36].

Окремі вихідці з Сумщини проявили себе талановитими організаторами партизанського руху в окупованих французами районах. До них належить і уродженець села Мефодівки Новгород-Сіверського повіту (нині Середино-Будського району) Єрмолай Васильович Четвертак. Народився 1781 року. В 1804 році почав службу в Київському драгунському полку. Брав участь у походах 1805, 1806, 1807, 1809 років.

У серпні 1812 року, ще до Бородінської битви, Київський драгунський полк діяв у складі ар'єргарду генерала Коновніцина, також нашого земляка, який мав завдання забезпечити відхід головних сил російської армії. 19 серпня, під час сутички біля Царево-Займища на Смоленщині, під Четвертаком було вбито коня, і він потрапив у полон. На четвертий день полону він тікає. Почалось його партизанське життя, сповнене тривоги і небезпеки.

На третій день після втечі у селі Басмани Смоленської губернії до Четвертакова примкнуло 47 селян. Так з'явився ще один селянський партизанський загін у глибокому тилу французької армії. Зброю здобули в перших сутичках з французами. За короткий строк загін виріс до 300 чоловік. Четвертак поділив своє військо на піхоту і кінноту, навчав партизан військової справи. База партизанів розміщувалася в селі Басманах, яке охоронялося пікетами по 30-50 чоловік. Партизани діяли невеликими групами в різних напрямках. Раптовим нападом вони знищили у селі Красне 12 кінних і 5 піших французьких солдатів, у селі Семенівка – 110 піхотинців ворога [37].

Французьке командування, стурбоване сміливими діями селян, кинуло проти партизанів батальйон піхоти з двома гарматами. Загін Четвертака, який виріс уже до 4 тис. чоловік, розбив ущент батальйон ворога поблизу Семенівки [38].

Загін Четвертака контролював цілий район радіусом в 35 кілометрів. Це весь Гжатський повіт й інші місцевості. У той час як багато сіл було зруйновано, селища, де оперував Четвертак, збереглися цілком.

У листопаді 1812 року Четвертак приєднався до свого полку, був нагороджений знаком Військового ордену, одержав чин унтер-офіцера, брав участь у закордонних походах 1813-1814 рр.

Сумщина дала чимало прикладів героїзму наших земляків у боротьбі з французами. Визначну славу здобув у війні 1812 року генерал П.П.Коновніцин, родовий маєток якого знаходився в селі Микитівці Охтирського повіту (нині Тростянецького району). 14 липня 1812 року дивізія генерала Коновніцина зустріла ворога біля міста Островно, стримуючи його натиск, проявила себе у Смоленську, захищаючи Малаховські ворота.

У Бородінській битві смертельно поранений Багратіон передав Коновніцину командування другою армією. Він бився разом із солдатами і був двічі контужений. Кутузов призначив його командиром другого корпусу, а потім черговим генералом свого штабу.

Коновніцин відзначався надзвичайною сміливістю. Брав участь в атаці проти французів під Тарутиним, особисто водив війська в атаку при взятті Малоаярославця. Потім була битва під Вязьмою і Красним.

За героїзм у боях проти ворога Коновніцин був нагороджений золотом шпагою з написом “За хоробрість”, багатьма орденами [39].

Уродженець Путивльщини М.А.Курносов був командиром батальйону. В битві під Смоленськом за ратну доблесть, і вигнання ворога з Рачевського форштату наш земляк був нагороджений орденом Святої Анни другого ступеня. Батальйон підполковника Курносова і він сам відзначилися у битві на полі Бородінському. Ось про що говорить в документах тих часів: “Він зімкнув батальйон в карею проти ворожої кавалерії, кілька разів підряд відбиваючи їхні навали. Був поранений рушничною кулею в пах з пошкодженням кісток та сухожилля”. За ці бої Курносов був вдруге нагороджений орденом Святої Анни, однак уже з діамантовими прикрасами [40].

Героєм 1812 року став і Опанас Іванович Красовський, який народився в селі Рябушках (нині Лебединський район). З початком наполеонівської навали на Росію Красовський був командиром 14-го егерського полку. Перебуваючи в авангарді під командуванням графа Ламберта, він брав участь у боях при просуванні до Березини, при Козачому Броді, Городечні, Новосвержинні. 9 листопада 1812 року за штурм Борисівських укріплень був нагороджений орденом святого Георгія 3-го ступеня. Під Городечнею Красовський був поранений. Він – учасник походів на Німеччину та Францію. За відвагу під Лейпцигом у 1813 році йому було присвоєно військове звання генерал-майора [41].

Уродженець села Вирівки Конотопського району Василь Григорович Костенецький напередодні Вітчизняної війни 1812 року був призначений начальником артилерії 6-го корпусу. Особливо відзначився в боях під Смоленськом і Бородінім. За відвагу, проявлену у Бородінській битві, генерал Костенецький був нагороджений орденом Святого Георгія 3-го ступеня та позолоченою шпагою з написом “За хоробрість” [42].

Отже у боротьбі з французькою навалою прославились тисячі наших земляків, які походили як із нижчих верств суспільства, так і панівної верхівки. Об’єднувало їх в цій борні патріотичне почуття до своєї рідної землі. Але плата російського царизму народним масам була не адекватною тому внеску, який був зроблений ними для врятування Росії.

У 1814 році військова служба ополченців закінчилась. Взявши участь у закордонних походах, наші земляки мусили повертатися до-

дому. Що стосується Чернігівського ополчення, то уже 14 вересня 1814 року генерал 3-ої Західної армії Сабанєєв доповів керуючому Військовим міністерством Горчакову про розпуск Чернігівських полків. Їх було поділено на чотири колони, котрі різними маршрутами рушили в Україну. З 2 по 10 листопада всі полки вже прибули до Чернігова. Чекали на обіцяні царем вольності, на повернення колишніх козацьких порядків.

Прорахувалися. Влітку 1816 року до Чернігова надійшов імперський указ про розпуск козаків по домах. І вже 10 жовтня, наприклад, кролевецький городничий Пузиревський приймав від козаків 3-го полку списи, шаблі, сідла та іншу військово амуніцію [43].

Таким чином, для перемоги над ворогом у війні 1812 року населення нашого краю зробило великий внесок як людськими, так і матеріальними ресурсами. Відбулися певні зміни в соціальній психології людей. Але їх сподівання на поліпшення свого становища після війни не здійснилися. Перемога у війні 1812 року позначилася для українців у перспективі ще більшим соціальним визиском, наступом колонізаторської політики російського уряду. Та все ж не слід забувати про бойову звитягу наших земляків у той далекий 1812 рік.

Джерела та література.

1. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – Київ, 1948. – С. 12-14.
- 2: Там же. – С. 7-9.
3. Там же. – С. 11.
4. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – Київ, 1982. – С. 17, 20. – С. 17, 20.
5. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – С. 19.
6. Столетие Шостинского порохового завода (1771-1871). – СПб., 1871. – С. 47, 48, 81.
7. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 20.
8. Там же. – С. 19.
9. Козлов О. Проявив виняткову хоробрість // Сумщина. – 1992. – 19 серпня; Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Сумська область. – К., 1973. – С. 611.

10. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – С. 34-35.
11. Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1953. – С. 14.
12. Там же.
13. Там же. – С. 16.
14. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 16.
15. Матеріали по історії формування ополчення 1812 года в Черниговской губернии. Труды Черниговской архивной комиссии. Вып. X – Чернигов, 1913. – С. 106-109.
16. Стожок М. Вони відстоювали вітчизну // Народна трибуна. – 1987. – 5 вересня.
17. Матеріали по історії формування ополчення 1812 года в Черниговской губернии. Труды Черниговской архивной комиссии. Вып. X – С. 106-109.
18. Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 20.
19. Матеріали по історії формування ополчення 1812 года в Черниговской губернии. Труды Черниговской архивной комиссии. Вып. X – С. 95.
20. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 26-27.
21. Там же. – С. 31.
22. Там же. – С. 32.
23. Гербільський Г.Ю. Українські козачі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року. Наукові записки Львівського державного університету. – Т. XXV. Вип. 5. – Львів, 1953. – С. 98.
24. Козлов О. Проявив виняткову хоробрість // Сумщина. – 1992. – 19 серпня.
25. Гербільський Г.Ю. Українські козачі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року. – С. 98.
26. Козлов О. Проявив виняткову хоробрість // Сумщина. – 1992. – 19 серпня.
27. Стожок М. Вони відстоювали вітчизну // Народна трибуна. – 1987. – 5 вересня.
28. Козлов О. Проявив виняткову хоробрість // Сумщина. – 1992. – 19 серпня.

29. Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 29.
30. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – С. 117.
31. Там же. – С. 119-120.
32. Там же. – С. 117-120.
33. Чуприна М.С. Сумской гусарский полк в Отечественной войне 1812 г. и заграничных походах 1813-1814 гг. Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции 5-6 апреля 1990 года. – Сумы, 1990. – С. 60-61.
34. Там же.
35. Андреев А. Слава Сумського полку // Суми і сумчани. – 1991. – 13 липня.
36. Гербильський Г.Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року. Наукові записки Львівського державного університету. Вип. 5. – Т. XXV. – С. 96.
37. Там же. – С. 109-110.
38. Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С. 60.
39. Безсмертний В.В. Міністр з Микитівки // Наш Тростянець. – 1998. – 14 жовтня.
40. В'яла Т. Путивлянин – герой Бородіна // Червоний промінь, – 1991. – 2 грудня.
41. Саприкіна Л. Поеднував гідність воїна і людини // Ленінська правда. – 1988. – 31 травня.
42. Шапошников Ю. Легендарний генерал // Наука и жизнь. – 1999. - №6. – С. 55; Ільченко Г. Ці славнозвісні Костенецькі // Конопський край. – 1999. – 31 березня.
43. Козлов О. Проявив виняткову хоробрість // Сумщина. – 1992. – 19 серпня.

3. Декабристи і наш край.

Декабристський рух, що зародився на початку ХХ ст., був першим відкритим виступом проти самодержавства і кріпосництва. Україна, поряд з Санкт-Петербургом, стала основним полем діяльності декабристів. Лише у цих двох центрах декабристський рух дійшов до відкритого збройного виступу проти царизму. Ядром декабризму в

Україні стала розквартирована на Правобережжі Друга армія, офіцери якої служили у Західній Європі під час наполеонівських воєн. У 1812 році у Тульчині на Поділлі, утворилося Південне товариство декабристів, головою якого став полковник Павло Пестель (Північне товариство виникло у Петербурзі роком пізніше, (1822 р.). Декабристські товариства мали розгалужену мережу впливів в Україні. Крім Тульчина Південне товариство мало свої осередки у Кам'янці і Василькові. У Новоград-Волинському в 1823 році виникло Товариство з'єднаних слов'ян, очолене молодшими офіцерами братами Борисовими.

Слід підкреслити, що декабристський рух на загал проявляв байдужість до політичного майбутнього України. Підготовлений Пестелем проект конституції під назвою "Руська правда" був прийнятий централістським духом і не визнавав за націями, які населяли Російську імперію, права на окреме політичне існування. Пестель стверджував, що за винятком поляків з їхньою високорозвинутою культурою, всі інші національні меншості повинні підлягати русифікації. "Руська правда" проголошувала: "... Малоросія, Новоросія, Крым... и разные Другие племена внутри Государства обитающие (тобто в Російській імперії)... никогда не пользовались и никогда пользоваться не могут самостоятельно независимостью... и на будущие времена по слабости своей никогда не могут составлять особых Государств; а по сему и подлежат... на веки отречься от права отдельной Народности. В следствии сего подводятся все вышеназванные страны... на вечные времена остаются имеющими в составе Российского Государства" [1]. Не більше, не менше.

На думку авторів "Руської правди" всі приєднані племена з часом мають походити від одного лише пануючого народу – російського. Якщо таке походження не відбудеться, то зберігатиметься бажання "... всегда для себя независимости, утверждаясь на праве составляют особые государства и называя оное правом народности" [2]. Отже, враховуючи програмні установки декабристів, перспективи подальшого розвитку українців у складі Росії були, м'яко кажучи, малообіцяючими. І ми повинні це сьогодні пам'ятати, вшановуючи їх благородні поривання та ідеї, направлені проти кріпосництва.

Члени Товариства об'єднаних слов'ян не поділяли централістських упереджень Пестеля, схилившись до ідеї реорганізації імперії на федеративних засадах. Програма Товариства, написана офіцерами

братами Борисовими, ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, а й утворення загальнослов'янської республіки. Але Україна не фігурувала в числі членів майбутньої федерації [3].

Восени 1825 року Товариство з'єднаних слов'ян об'єдналося з Південним товариством, перетворившись у його філію. Через два тижні після невдалої спроби повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 року відбулося повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині під проводом Сергія Муравйова-Апостола. Розправа царського уряду з обома повстаннями призвела до повного розгрому декабристського руху. Тим не менше українські декабристи, насамперед, Товариство з'єднаних слов'ян, залишили помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ними ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення і розвиток у політичній програмі українського визвольного руху.

Рух декабристів знайшов відгук і на Сумщині, яка хоч і не була його осередком, однак біографія та громадсько-політична діяльність деяких декабристів тісно пов'язана з нашим краєм.

У Ромнах народився О.І.Якубович (1792-1845 рр.) – один з учасників декабристського руху. Його батько мав маєток у селі Липове і був предводителем дворян Роменського повіту, володарем 1200 кріпосних селян.

Олександр Іванович одержав домашнє виховання, а потім був відданий для проходження вищих наук до Московського дворянського університетського пансіону, а в 1813 році вступає на військову службу. О.Якубович – корнет лейб-гвардії Уланського полку, користувався широкою популярністю серед петербурзького офіцерства, дворянства як людина нестриманої але благородної вдачі, чесна, смілива, безкомпромісна. Будучи причетним до дуелі двох офіцерів Якубович з гвардії був переведений в армію і направлений на Кавказ, де служив офіцером Нижньогородського драгунського полку.

На Кавказі Якубович уславився особистою безстрашністю, карколомними наскоками на загопи горців. Його нагороджують орденом Володимира 4-го ступеня з бантом, дають чин штабс-капітана. Після поранення в голову він іде у відставку, іде в Петербург з усвідомленням свого обов'язку вбити особистого ворога – царя.

Наш земляк формально не входив ні до якого таємного революційного гуртку, але його популярність серед офіцерства, осуд існуючих в

імперії порядків, особиста ненависть до царя відчинили йому двері до Північного товариства. Особливо він зблизився з П. Каховським, а через нього зійшовся з К. Рилєєвим. Останній хотів посвятити Якубовича в плани товариства, той зупинив його, сказавши, що не любить ніяких таємних товариств, що, на його думку, одна рішуча людина, корисніша за всіх карбонаріїв і масонів, що він готовий виконати своє слово – помститися цареві.

Факт розжалування з гвардії у свій час О. Якубович сприйняв як тяжку образу, у всьому звинувачував Олександра I, що було однією з причин, які привели його 14 грудня 1825 року на Сенатську площу.)

Коли 27 листопада 1825 року помер цар, Якубовичу, як і іншим, було доручено розробити план взяття Зимового палацу. Він став одним із заступників С. Трубецького, якого було обрано диктатором повстання. В день повстання, 14 грудня, Трубецькой не з'явився на Сенатський площі. Замість нього на переговори з Миколою I Рилєєв послав Якубовича. Повернувшись з підбадьорливою звісткою, що їх бояться, в скрутний для повстанців час, він зникає з площі.

Через декабриста Оржицького Рилєєв повідомив членів Південного товариства про зраду Трубецького і Якубовича.

О. Якубович був схоплений з іншими учасниками змови, на допитах тримався з гідністю, нікого не видавав. Був засуджений по першому розряду на каторгу і довічне поселення в Сибіру. У 1845 році наш земляк помирає в Назимовому Єнісейської губернії [4]. ✓

Уродженцем Путивльського повіту був член Північного товариства Михайло Миколайович Глебов. Людина суто цивільна – колезький секретар – він прийшов 14 грудня 1825 року на Сенатську площу і став у каре разом з військовими. Віднесений до п'ятого розряду злочинців і засуджений до 10 років каторги, яка пізніше була зменшена до 6 років з послідуочим поселенням в Сибіру. З 1832 року і після відбуття каторги Глебов поселився в селі Кабанському Іркутської губернії. Займався просвітницькою діяльністю і помер у 50-річному віці [5].

З Сумщиною було тісно пов'язане життя декабриста Олександра Федоровича Брігена (1792-1859 рр.), який народився в Петербурзі і походив з прибалтійських німців. Він пройшов Вітчизняну війну 1812 року і закордонні походи. Брав участь у Бородінській битві, за яку його, контуженого, нагороджено золотою шпагою. А служив він у лейб-гвардійському Ізмайловському полку. Серед його друзів у Петербурзі були

майбутні декабристи М.Тургенєв, О.Міклашевський, М.Муравйов, Є.О-
болєнський, письменники К.Рилєєв, О. і М.Бєстужєви, О.Грибєєдов,
Ф. і С.Глінки, К.Сомов, В.Кюхельбекер, В.Туманський.

У 1818 році Бріген з'явився в декабристському товаристві "Союз
благоденства", де став не рядовим членом, а входив до складу його
керівного органу. В записці про "Союз благоденства", що була подана
Олександрю І, О.Беккендорф назвав Брігена третім після Миколи Тур-
гєнєва і Федора Глінки. Як відомо, "Союз благоденства" невдовзі роз-
пустився. Крім того, в 1820 Бріген одружився із сестрою свого друга
Олександра Міклашевського Софією і закінчив свою досить успішну
військову кар'єру в чині полковника Ізмайлівського полку. Він на пев-
ний час відходить від декабристського руху і оселяється в маєтку сво-
го багатого тестя в селі Понуровка Стародубського повіту Чернігі-
вської губернії. З цього моменту його життя пов'язане з Україною і
якоюсь мірою з Глухівщиною. (Окремі дослідники вважають, що Бріген
певний час жив у селі Волокитино поблизу Путивля).

Влітку 1825 року Бріген за дорученням Рилєєва виїхав до Києва
для встановлення зв'язків між Північним і Південним товариствами.
Побачивши в Києві енергійних і розумних військових, відчувши за ними
справжню військову силу, він повірив у них і вирішив залишитися в Ук-
раїні. (До цього він мав намір виїхати з сім'єю за кордон). 10 січня 1826
року він був заарештований в Понурівці.

Головним звинуваченням проти Брігена була його обізнаність про
намір О.Якубовича вбити імператора Олександра І і неповідомлення
про це уряду. За що був засуджений на рік каторжних робіт і довічне
заслання. Майже тридцятирічні сибірські поневіряння не зламали О. Б-
рігена. Він віддається літературній діяльності. Переклав російською
мовою з латинської твір Юлія Цезаря "Галлська війна". Поет В. Жу-
ковський, мандруючи Сибіром, мав мужність відвідати Брігена і, про-
читавши його переклад, вирішив його видати. Твір побачив світ у
1845 р., але на титульній сторінці прізвища автора не було: влада
боялася і згадати про опального полковника.

Після амністії у другій половині 1857 року Бріген приїхав до Глухів-
ського повіту і оселився в своїй дочки Марії, одруженої з Володимиром
Івановичем Туманським – рідним братом однодумця декабристів
Василя Івановича Туманського. На Сумщині Бріген жив до лютого
1858 року [6].

У Відомі діячі декабристського руху брати Петро та Андрій Борисови, батьки яких проживали в селі Боромлі Охтирського повіту (нині Тростянецький район), на початку 20-х років служили підпоручиками у 8-й артилерійській бригаді, яка стояла у Новоград-Волинському. У 1823 році вони заснували таємну революційну організацію – Товариство з'єднаних слов'ян, спрямовуючи його діяльність на визволення селян із кріпацтва, повалення царського самодержавства і утворення федеративного союзу демократичних слов'янських республік.

Автором програмних документів Товариства в більшій мірі був молодший з двох братів-республіканців Петро Борисов. Йому належить і текст урочистої присяги для членів Товариства.

Андрій Борисов на початку 1824 року залишив військову службу і став допомагати батькові Івану Андрійовичу, відставному майорові 8-го класу, який мав мізерну пенсію (200 крб. на рік), зазнавав великої скрути і змушений був у пошуках заробітків зайнятися архітектурою.

Незважаючи на зайнятість роботою по розробці архітектурних проєктів А. Борисов вів пропаганду серед офіцерів і солдатів Слобожанщини, залучивши кілька з них до Товариства. Викликаний наприкінці 1825 року своїм братом до Новоград-Волинського А. Борисов розгорнув діяльність по залученню до повстання тих військових частин, де служили члени таємного товариства. Після придушення повстання Чернігівського полку 21 січня 1826 року був ув'язнений Петро Борисов, а в квітні того ж року заарештували Андрія Борисова у Боромлі, куди він з Києва приїхав до батьків.

Братів Борисових царський суд засудив до страти, яка потім була замінена довічною каторгою. Згодом строк каторги був зменшений до 20, а в 1835 році – до 13 років.

Борисових заслали на один з рудників Іркутської губернії, де вони разом з іншими декабристами на глибині 150 метрів добували срібні і свинцеві руди. Після цього їх заслали на Нерченські копальні в Читинський острог.

Коли у вересні 1854 року помер Петро Борисов, Андрій не витримав тяжкої втрати і того ж дня покінчив життя самогубством. Обоє братів поховали в спільній могилі в селі Мала Розводна за 400 км від Іркутська [7].

Серед 126 найбільш діяльних декабристів були брати Петро та Іван Коновніцини. На початку XIX століття свої дитячі роки вони про-

вели в селі Микитівці (нині Тростянецький район), в маєтку уже згаданого героя Вітчизняної війни 1812 року Петра Петровича Коновніци-на.

Петро та Іван Коновніцини вступили у таємне Північне товариство декабристів у 1822 році. В цей час вони служили у Петербурзі в чині поручиків. Їхніми друзями були декабристи Розен, Якушкін, Зболянський, Пушин, Одоєвський. Напередодні повстання брати агітували солдатів не присягати новому царю Миколі I. Вранці 14 грудня Петро Коновніцина було заарештовано, а трохи пізніше і Андрія.

Царським судом вони були позбавлені чинів, дворянства і заслані до Сибіру на довічне поселення. Пізніше ця міра покарання була замінена розжалуванням у солдати і висилкою спершу до Солікамська, а з 1827 року рядовими солдатами в діючу армію на Кавказ.

Під час війни російської армії з горцями на Кавказі Петро Коновніцин відзначився при осаді міст Єревана і Сирдаработа. В російсько-турецькій війні він також відзначився в боях під містами Карсом і Ахалцихом. У 1828 році Петру Коновніцину було відновлено звання молодшого офіцера.

У лютому 1830 року у зв'язку з тяжкою хворобою Петро одержав відпустку для поїздки на побачення з матір'ю в село Микитівку. В кінці літа того ж року він помер, і похований в цьому ж селі. У 1975 році його могила була відновлена.

Іван Коновніцин у 1834 році вийшов у відставку і поселився в селі Микитівці, яке йому в той час належало, і жив тут під суворим наглядом поліції і начальства. Йому було заборонено виїзд до губернських міст. Лише у 1839 році він зміг поїхати до Петербургу, де й помер [8].

Не можна не згадати і про сестру братів Коновніциних Єлисавету Петрівну, дружину декабриста Михайла Михайловича Нарішкіна, полковника Тарутинського полку, члена Північного товариства декабристів – одну з одинадцяти славних жінок, котрі за велінням серця поділили гірку долю засланців.

Дізнавшись про засудження чоловіка на 12 років каторжних робіт з позбавленням чинів і дворянства Єлисавета Петрівна просила дозволу поїхати за ним на каторгу. Не задумуючись, підписала горезвісні "пункти", позбавивши себе всіх станових прав і привілеїв, добровільно прирекла себе на муки і страждання.

Важким був шлях до Сибіру. Нарішкіна їхала разом з дружиною

декабриста А.В.Єнтальцева – Ганною Василівною. До Читинського острогу, де відбували каторгу їхні чоловіки, декабристки дісталися в травні 1827 року. У 1837 році, коли закінчився строк заслання М.М.Наришкіна, Єлизавета Петрівна разом із ним поїхала на Кавказ, куди його направили на службу.

Деякі дружини декабристів всупереч бажанню не змогли відправитися слідом за своїми обранцями. Настійно, але безрезультатно клопоталася про дозвіл виїхати до чоловіка дружина декабриста О.Ф.Брігена Софія Михайлівна, уроджена Міклашевська. Вона подовгу жила на Сумщині в селах Волокитиному, Слоуті колишнього Глухівського повіту. Від жінок декабристок не можна відокремити і відданих синам матерів, які нерозривно пов'язали своє життя з долею декабристів. Зворушливу турботу, про дітей виявляла Ганна Іванівна Коновніцина. Після поразки повстання декабристів, яка вирвала із її сім'ї двох синів і дочку, вона подовгу перебувала в Микитівці.

Директор канцелярії III відділу Фок – доповідав у 1826 році шефу жандармів Бенкендорфу: “Між дамами дві найнеприємніші і завжди готові розривати на шматки уряд – княгиня Волконська і генеральша Коновніцина. Їхні приватні гуртки є осередком усіх невдоволених і немає ганьби, злішої за ту, якою вони поливають уряд та слуг його”. Як дочці, так і синам Гана Іванівна допомагала матеріально. Підводи з їжею, теплим одягом тощо постійно йшли із Микитівки до Семипалатинська, Чити. У Микитівці й досі живуть перекази про ті неймовірно тяжкі “рейси” по російському бездоріжжю, про небезпечні пригоди кіряків, які возили в Сибір валки саней чи возів [9].

У 3 Охтиркою пов'язана драматична сторінка діяльності декабриста Федора Федоровича Вадковського. Походив він із відомого й древнього дворянського роду. У 1822 році закінчив пансіонат при Московському університеті і вступив на військову службу до імператорської гвардії. Продовжує самоосвіту – вивчає історію, знайомиться із зарубіжною літературою, засвоює іноземні мови. Багато роздумує про порядки в Росії, приходять до висновку, що країні потрібні радикальні реформи. Ці погляди привели молодого корнета у 1822 році до Північного таємного товариства. Він розгорнув надзвичайно активну роботу по залученню до декабристського товариства нових членів. П.І.Пестель, який у 1824 році приїздив до Петербурга, високо оцінив революційний запал молодого республіканця і поставив його на чолі Петербурзького філіалу Південного товариства.

Вадковський поділяв думки керівників Південного товариства про знищення царської роднини, більше того – пропонував свою кандидатуру для акту царевбивства. Політичні вірші його, пройняті ідеями народного бунту і царевбивства стали відомими Олександрю І. У 1824 році Вадковський був арештований, потім його перевели з привілейованого кавалергардського до армійського Ніжинського кінно-єгерського полку, який був розташований в Охтирці.

Перебуваючи в Охтирці Вадковський намагався залучити до таємного товариства представників провінційного офіцерства. Протягом другої половини 1824 року він прийняв до таємного товариства поручика Миколу Булгарі, юнкера Скорятіна, корнета Барикова.

Саме в Охтирці у вересні 1824 року Вадковський припустився фатальної помилки: прийняв до Південного товариства провокатора – обрусілого англійця, унтер-офіцера Українського полку Івана Шервуда.

Шервуд був людиною спостережливою, кмітливою, відчував, що на Україні існує таємна організація серед офіцерства. Сподіваючись викрити її і доповісти самому цареві, він, знаючи історію прапорщика Ф.Вадковського в Петербурзі, мав надію через цього опального офіцера реалізувати свої плани, що йому і вдалося і, тим самим, відкрити собі шлях до чинів і багатств.

Після першої ж розмови з Волковським і вступу до Південного товариства провокатор написав листа на ім'я Олександра І. Відомості, викладені в листі, викликали в імператора жах. Він наказав негайно доставити Шервуда з Охтирки до Петербургу. Приймаючи провокатора таємно і дякуючи за прояв вірнопідданості надав йому право взятися за розкриття змови.

Першими жертвами доносу Шервуда стали П.І.Пестель і Ф.Ф.Вадковський. Помилка останнього коштувала дорого: невідомо, як би склалася ситуація, коли б збройний виступ українських декабристів очолив не С.Муравйов-Апостол, а заарештований вже на той час Пестель, який тримав у руках всі нитки і важелі організації.

Федора Вадковського було засуджено до каторжних робіт, потім він вийшов на поселення – спочатку в Іркутськ, потім в Оєс. Помер у 1844 році [10].

Провокаторство та зрадництво у зв'язку з рухом декабристів не було винятком. Частина учасників декабристського руху проявляли легкодухість, що позначилося на поразці учасників таємних товариств.

√3 Охтиркою пов'язана діяльність і декабриста Артамона Муравйова. На час повстання він був командиром Охтирського гусарського полку. З початку виникнення перших таємних товариств – попередників декабристського руху Артамон Захарович був учасником їх усіх. Потім став активним членом Південного товариства. Вимагав рішучих дій, вважався одним із найстійкіших змовників у своєму колі. Ще в 1817 році хотів убити царя, але був стриманий однодумцями, зокрема С. Муравйовим-Апостолом.

Коли ж 29 грудня почалося повстання Чернігівського полку, очолюване вже згадуваним С. Муравйовим-Апостолом, останній послав до командира Охтирського гусарського полку гінця з наказом приєднатися до повсталих. Але Артамон Захарович проявив легкодухість: хоча напередодні говорив, що Охтирський полк готовий йти за ним у бій, від участі в повстанні боягузливо відмовився. Це й стало однією з причин швидкого придушення повстанців в Україні.

Але виявлена Муравйовим легкодухість не була врахована царем. Охтирського полковника було ув'язнено, засуджено по першому розряду каторжних робіт. З 1839 року – він на поселенні у Великій Розводній (біля Іркутська), де й помер у 1846 році [11].

Серед донощиків і зрадників у справі декабристів слід згадати й ігумена Глинської пустині Путивльського повіту, ієромонаха Філарета, який виявляв себе, як лютий ворог усіх “інородців” та “інакомислячих”. Робив усе, аби імперія Романових стояла міцно, непохитно. Він користувався покровительством камер-фрейліни Г. Орлової-Чекменської, фанатичної прибічниці монархічних ідей, котра виступала проти всього прогресивного, що з'являлось у Росії.

В одному з листів до Орлової-Чекменської від 9 листопада 1825 року Філарет повідомляв, що недавно був у Києві і дізнався, що існує організація “змовників проти церкви і царської корони”. Ні конкретних прізвищ, ні чітких адрес ігумен не називає. Але все ж просить свою покровительку негайно доповісти імператору про цього листа – хай він вживе всіх заходів, аби було знищено ту організацію ворогів імперії.

Листом зацікавилися жандарми, проводилося слідство, матеріали якого стали доповненням у справі декабристів [12].

√3 Сумщиною пов'язане життя і діяльність надзвичайної людини, відомого героя Вітчизняної війни 1812 року, командира бригади уланської дивізії генерал-майора Сергія Григоровича Волконського (1788-

1865 рр.), який два роки (1816-1818 рр.) провів у Сумах, залишивши про себе добру пам'ять. У Ромнах він організував збір коштів для викупу “на волю” видатного актора-кріпака М.С.Щепкіна.

Саме на сумський період припадає вступ Волконського до таємного товариства “Союз благоденства”, зародку декабристського руху, коли він активно шукав прихильників серед громадян Сум, Ромен, Охтирки. З часом Волконський стає одним із найактивніших і найвпливовіших керівників Південного товариства.)

Слід зазначити такий факт, що незалежно від Південного товариства в Україні діяло таємне “Малоросійське товариство”, яке виникло в 1821 році на базі полтавської масонської ложі. Душею товариства був предводитель дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич який разом зі своїми однодумцями Олександром Величком, Петром Капністом, Іваном Котляревським, Семеном Кочубеем, Василем Тарнавським, відстоював ідею державної незалежності України. С. Волконський підтримував організацію Лукашевича, визначав її цілі як такі, котрі направлені на добро українського народу.

Після розгрому декабристів у звинувачувальному документі про С. Волконського напишуть: “Генерал-майор, князь Волконський брав участь згодою в заміслі на царевбивство і знищення імператорської родини, брав участь у керівництві Південним товариством, діяв у заміслі на відторгнення областей від імперії”. Саме останній пункт викликав особливу лють у царя. С. Волконського було засуджено до страти, яку замінили двадцятьма роками каторжних робіт у Сибіру. 30 років провів він на засланні і де важку його долю розділила з ним дружина, опівана Некрасовим у поемі “Російські жінки”.

Помирати Сергій Григорович поїхав на Україну. Востаннє він побачив сонце у селі Вороньки, що неподалік нинішньої Сумщини. За переказами, незадовго до смерті відвідав Суми, звідки і почалася його світла, хоч і мученицька дорога [13].

На перехресті життєвих доріг Кіндрата Федоровича Рилєєва, одного з керівників Північного товариства декабристів, постав і наш край, знайомство з яким на початку 20-х років у значній мірі вплинуло на його волелюбні настрої. На Слобожанщині він дошукується причин “теперішніх нещасливих обставин краю”, які позначилися на добробуті так званих “черкасів”-українців. Уже тоді Рилєєв перечитує

все, що знаходить про Наливайка, Хмельницького, Мазепу – лицарів, які хотіли визволити свою вітчизну; вже тоді він задумує цілий цикл дум з історії України.

Подорож Рилєєва влітку 1822 року по Слобожанщині, і зокрема по Сумщині, послужила для збирання матеріалу для його майбутньої літературної праці. Він записав у свій записник немало українських пісень, прислів'їв, бувальщин. Дивувався, що по церквах і досі служать анафему на ім'я гетьмана Івана Мазепи, а простий люд співає про нього героїчних пісень. Особливо ж вразило К. Рилєєва афористичне прислів'я, почуте під Охтиркою: “Від Богдана до Івана – не було гетьмана”. Це підтверджувало думку, що український народ ставить поруч Хмельницького й Мазепу в їх діяннях на користь України.

У Ромнах, в родині Полетиків К. Рилєєв познайомився з рідкісними історичними документами, що послужили йому для написання поем “Наливайко” і “Войнаровський”. Остання – дума поета про соратника і племінника І. Мазепи. В ній він сказав правду про українського гетьмана Мазепу, як патріота, продовжувача справи Б. Хмельницького, який прагнув до утворення незалежної української держави.

Кіндрат Федорович визнавав право українського народу на вільний розвиток. Не випадково серед звинувачень, що йому було пред'явлено значилось і намагання “розвалу імперії”, що було одною з причин суворого вироку – страта через повішення [14].

√ В історії суспільно-політичного розвитку України першої половини XIX ст. Сумщина представлена й послідовниками декабристів. До них відноситься зокрема й уродженець села Вирівки, що біля Конотопа, Яків Іванович Костянецький.

Навчаючись у Московському університеті Костянецький мав близькі стосунки з прогресивними діячами того часу – Герценом, Огарьовим, Станкевичем, які теж там навчалися.

Разом із своїм другом-студентом Платоном Олександровичем Антоновичем (уродженцем Кролевецького повіту) Костянецький вступає в таємне революційне “Товариство Сунгурова”, члени якого вва-

жали себе продовжувачами справи декабристів і ставили собі за мету організувати повстання проти самодержавно-кріпосницького ладу.

У зв'язку з доносом провокатора Полоника "Тасмне товариство" стає відомим охранці. У ніч з 20 на 21 червня 1831 року Костянецького разом з іншими членами тасмного товариства заарештували жандарми і віддали до суду. Костянецького та Антоновича позбавили дворянського звання і послали солдатами у діючу армію на Кавказ. Дев'ять років Костянецький брав участь у найтяжчих військових експедиціях.

Будучи племінником, уже згадуваного генерал-майора Василя Григоровича Костянецького, якого добре знав командуючий військами на Кавказі генерал Граббе, Якову Костянецькому, за допомогою останнього, у 1839 році вдалося одержати офіцерський чин і стати ад'ютантом штабу командуючого військами на Кавказі.

У 1842 році після одинадцятирічного заслання Яків Іванович дістав відставку і повернувся в рідні місця на Конотопщину. Але до самої смерті (помер у 1885 р.) він перебував у списках "неблагонадійних" під негласним наглядом поліції [15].

Тема декабристів і Сумщина потребує подальшої розробки з урахуванням об'єктивного підходу до питання місця і ролі декабристського руху в суспільно-політичному житті України першої чверті XIX ст. Це потрібно для того, щоб знати чого хотіли декабристи в Україні, розібратися з тим, що могли б вони принести українцям у разі реалізації їхніх планів, зробивши висновки не в угоду комусь, а з урахуванням власних поглядів на історію як України загалом, так і Сумщини зокрема.

Джерела та література

1. Восстание декабристов. Документы. – Т.VII. – М., 1958. - С. 121-122.
2. Там же.
3. Лисенко М. Повстання декабристів на Україні. – К., 1952. – С. 33-35.

4. Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – М., 1980. – С. 115, 227; Рябенко І. Декабристи і наш край // Ленінська правда. – 1975. – 26 грудня; Хвостенко Г. Декабристи і Сумщина // Діалог. – 1988. – 11 вересня.

5. Восстание декабристов. Документы. – Т.15. – М., 1979. – С. 217-226; Сапухіна Л. Багрянець далекого грудня // Ленінська правда. – 1986. – 15 лютого.

6. Восстание декабристов. Документы. – Т.XIV. – М., 1976. – С. 423-445; Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 127; Ільїн О. Декабрист Олександр фон дер Бріген // Народна трибуна. – 1996. – 2 березня; Сапухіна Л. Багрянець далекого грудня // Ленінська правда. – 1986. – 15 лютого.

7. Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 113; Шелест Г. Утримувати суворо // Тростянецький вісник. – 1991. – 14 грудня; Безсмертний В., Шелест Г. Зошити в твердих обкладинках // Ленінським шляхом. – 1975. – 27 грудня.

8. Восстание декабристов. Документы. – Т.XV. – С. 105-116; Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 234; Шелест Г. Сім'я Коновніциних // Ленінським шляхом. – 1985. – 14 грудня; Хвостенко Г. Брати Коновніцини // Діалог. – 1998. – 28 серпня.

9. Сапухіна Л. Мужність декабристок // Ленінська правда. – 1980. – 28 грудня.

10. Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 116, 227; Хвостенко Г. Помилка Федора Вадковського // Діалог. – 1999. – 26 лютого.

11. Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 116, 227;

12. Хвостенко Г. Фіскал з Глинської пустині // Діалог. – 1999. – 12 березня.

13. Восстание декабристов. Материалы. – Т.X. – М., 1953. – С.311-313; Восстание декабристов. Документы. – Т.XVII. – С. 117; Хвостенко Г. Зізнання Сергія Волконського // Діалог. – 1998. – 3 квітня.

14. Ігнатенко Г.Г. Іскри вогню великого., К., 1975. – С. 56, 66, 67-69, 76, 77, 80, 81.

15. Рябенко І. Декабристи і наш край // Ленінська правда. – 1975. – 26 грудня; Хвостенко Г. Рукописний скарб з Підлипного // Сільські горизонти. – 1997. – 23 серпня.

Розділ II. Зміни в аграрному секторі економіки краю.

1. Загальний стан сільського господарства

Перша половина XIX ст. в історії Сумщини, як і в історії України, займає особливе місце. Саме цей період був позначений активним протиборством двох соціальних систем – відживаючої кріпосницької, що ґрунтувалася на натуральному веденні господарства, прикріпленні селянина до землі і особистій залежності від поміщика та нової капіталістичної, яка базувалася на принципово нових засадах. Це, насамперед, товарне виробництво, використання вільнонайманої праці та машинної техніки, зосередження засобів виробництва в руках капіталістів. Зароджуючись у надрах феодального ладу капіталізм поступово руйнував його економічні підвалини.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи проходив більш інтенсивно в другій чверті XIX ст. і проявлявся в окремих районах України неоднаково. На Лівобережній Україні він мав свої особливості, що впливали з конкретно історичних умов розвитку.

Оскільки територія сучасної Сумщини, як уже зазначалося, в добу нової історії була складовою частиною всіх трьох губерній Лівобережжя – Харківської, Чернігівської та Полтавської, - то особливості розвитку цієї території, в тій чи іншій мірі, проявлялися і в нашому краї, як і навпаки.

Провідною галуззю економіки Сумщини першої половини XIX ст. залишалося сільське господарство. Його розвиток дуже гальмувався наявністю кріпосництва, яке затримувало ріст продуктивних сил на селі.

Переважаючі чорноземні ґрунти в нашому краї створювали необхідні умови для розвитку більшості галузей сільськогосподарського виробництва. Розподіл землі напередодні реформи 1861 року по господарському використанню можна простежити на прикладі трьох повітів нашого краю за допомогою таблиці 1[1] (Дивись додаток).

Отже, враховуючи дані таблиці, можна відмітити, що на кожного жителя вказаних трьох повітів у середньому припадало садибно й городньої землі 0,09 дес., орної – 1,7 дес. і лугової – 0,26 дес. Звичайно така кількість землі позбавляла можливості виробників ефективно розвивати сільськогосподарське виробництво.

Відсталою, екстенсивною залишалася система ведення господарства. Як і раніше панувала трипільна система землеробства, часто з неправильним чергуванням озимих, ярових та пару і без будь-якого угноєння за винятком конопельників, тютюнових та цукрових плантацій. Зокрема в Конотопському, Кролевецькому та Глухівському повітах трипільна система землеробства мала такий вигляд. Польову землю ділили на три частини. Якщо перший рік – на першій із них сіяли озимий хліб, переважно жито, на другій – яровий хліб, частіше гречку чи овес, третя ж частина землі залишалася незасіяною. На слідуючий рік на першій частині поля сіяли яровину, друга ж залишалася незасіяною, а третя частина засівалась озимим хлібом. На третій рік перша частина залишалась незасіяною, на другій сіяли озимий хліб, а на третій яровий і так далі. На незасіяному полі, толоці, як правило, випасали худобу.

Поширення посівів цукрових буряків створювало можливості, для поступової зміни відсталої трипільної системи багатопільною. Соха і дерев'яна борона були зовсім непридатними в підготовці ґрунту під цукрові буряки. Несобхідно було використовувати плуг глибокої оранки, ектирпатори, катки, залізні борони і сівалки. В зв'язку з цим інтенсивніше почали застосовувати удобрення землі. Але все це не носило масового характеру і тому докорінно не порушувало як примітивної техніки, так і трипільної системи.

В епоху кріпосництва сільському господарству була властива примітивна техніка. Переважали зняряддя пайдавнішого походження протягом всієї першої половини ХІХ ст. Для обробітку ґрунту використо-

ували плуг, соху, рало і борону, а в деяких місцях, крім цього, екстирпатори і культиватори. З декількох видів плугів, якими користувались для оранки ґрунту, найпоширенішим на Лівобережній Україні був так званий “малоросійський” двоколісний плуг. У нього впрягали три-чотири, а де земля була м’яка – дві пари волів. Така кількість волів для цього плуга могла бути лише в окремих заможних селян, а решта змушена була об’єднуватися з іншими господарствами, що дуже зволікало обробіток ґрунту.

Оранка українським плугом була повільною і низькоякісною. За три дні трьома парами волів можна було виорати не більше як дві десятини. Відрізуючи землю в 6 вершків (1 вершок = 44,45 мм) і глибиною від 3 вершків до чверті аршина (1 аршин = 71,12 см), український плуг залишав після себе такі скиби землі, яких не могла розпушити борона. І все ж ним користувалися [2]. У Роменському повіті частково використовувалась соха. Поширеними землеробськими знаряддями тут були однозубе і п’ятизубе рало. Дуже в небагатьох поміщиків були борони з залізними зубцями.

На території сучасної Сумщини, в повітах, які входили до Чернігівської губернії для оранки ґрунту також використовувалась “малоросійський” плуг з двома – трьома парами волів. У Глухівському і Кролевецькому повітах була поширена і безколісна однокінна соха. Поруч із плугом і сохою в названих повітах застосовували ще дерев’яне тризубе рало. Борони тут, як і в Роменському повіті представляли собою дерев’яну раму з ебитими дубовими зубцями.

Український плуг, російська однокінна соха з двома лемешами, пароволіві плужки, до яких припасовувались леміш і полиця з російської сохи, рало з залізними і дерев’яними зубцями, дерев’яні борони – такі були знаряддя для обробітку ґрунту в Харківській губернії [3]. В Сумському і Охтирському повітах особливо була поширена російська соха, оскільки для неї потрібний був один кінь. Брак робочої худоби був особливо відчутний якраз у зв’язку з тим, що тогочасні землеробські знаряддя, вимагали дуже великої кількості тягової сили. Відчувалася велика потреба і в знаряддях праці. В 1839 році на 100 ревських душ українців припадало не більше двох плугів [4].

В нашому краї, так, як і загалом по всій Україні, поля в основному

засівали вручну. Лише згодом частина поміщиків почала застосовувати в своїх маєтках сівалки. Для збирання врожаю використовувались серп і коса. Жатки з'являються в поміщицьких господарствах в кінці 40-х на початку 50-х років. Подібною до прапрадідівського способу сівки була й молотьба, для якої застосовувався ціп, камінний або чавунний каток і молотильна дошка. Інколи хліб молотили шляхом гарманування (по розстелених на току снопах ганяли коней).

Загалом, так як і по всій Україні, землеробські знаряддя першої половини XIX ст. в нашому краї мали примітивний характер і в основній своїй масі застосовувались в такому вигляді, в якому вони були у XVIII ст.

Такі знаряддя могли задовольняти сільськогосподарське виробництво в умовах натурального екстенсивного господарства. Але проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство вимагало нової техніки. На перешкоді цьому виступали кріпосницькі відносини.

Рутинна сільськогосподарська техніка і відстала система землеробства зумовлювали низьку врожайність сільськогосподарських культур. Урожай сам – 4 вважався тоді середнім, а понад сам – 4 вже добрим. П.І.Лященко вказує, що за 60 років XIX ст., не даючи ніякого приросту, повністю зупинилося на низькій врожайності сам – 3,5 – 3,6. Тобто враховуючи висів на десятину 1 четверть (1 четверть = 3,08 л) озимих і 1,5 четверті ярих, урожай з десятини становив у середньому близько 30-35 пудів [5]. Але урожайність по регіонам і рокам була різною. Так, у 1804 р. в Сумському повіті урожайність зернових можна простежити за допомогою таблиці 2 [6] (дивись додаток).

Дані таблиці свідчать, що в цей рік в повіті урожай жита складав сам – 7,4, озимої пшениці – сам – 5,6, ярової пшениці – сам – 3,86, проса – сам – 13,6, гречки – сам – 4,02, ячменю – сам – 4,16, вівса – сам – 6,56, гороху – сам – 3,3; насіння коноплів – сам – 2,1, льону – сам – 10,2. Середній урожай зернових в 1804 році складав по Сумському повіті сам – 5,96. А, наприклад, у 1810 році, виходячи з середньостатистичного показника по Харківській губернії, урожай в Сумському, Лебединському й Охтирському повітах характеризувався такими цифрами: з 7 чи 8 четвериків (один четверик (чвк.) = 26,24 л) жита одер-

жували 35,56 четвериків зерна і 86 пудів соломи; з 13 чвк. вівса – 51,85 чвк. зерна і 40,7 пудів соломи; з 7 чи 8 чвк. гречки – 31,77 чвк. зерна і 39,3 пудів соломи [7]. Якщо взяти, також для прикладу, окремо Лебединський повіт, то середній урожай озимих і ярових зернових, зокрема, у 1832 році складав сам – 3 [8]. Отже урожайність зернових у нашому краї не була стабільною.

Це підтверджують і дані по повітах Чернігівської губернії. За свідченням М. Домонтовича середній урожай хліба в 50-х роках у Конотопському повіті складав сам – 7, а в Глухівському та Кролевецькому – сам – 5 [9].

Із хлібів на першому місці на території сучасної Сумщини стояло жито. Посіви пшениці по відношенню до посівів жита знаходилися в Охтирському повіті – 0,30:1, Лебединському – 0,55:1, Сумському – 0,25:1. У названих повітах окрім жита й пшениці найбільше висівали гречки, потім вівса і менше всього ячменю [10].

Постійними супутниками села були повсюдні або часткові неврожаї. З 1799 по 1856 рік неврожаї повторилися в Полтавській і Харківській губерніях 13 раз, Чернігівській – 12 [11]. Часто неврожаї ставали причиною голоду, від якого терпіли перш за все селяни. Так, у 1834, 1839, і 1840 роках у селі Юнаківці (Сумський повіт) від голоду постраждала більша частина жителів села [12].

Влада намагалася в таких випадках вирішувати продовольчу проблему за допомогою створених запасних хлібних магазинів. Так, в Сумському повіті у 1810 році для державних селян разом з циганами загальним числом 13733 душ чоловічої статі нараховувалося 12 запасних хлібних магазинів, в яких жита було 12684 четвертей, 4 четверика, 4 1/2 гарнця (1 гарнець = 3,27 л) і ярового хліба – 4689 четвертей, 3 четверика, 46 1/2 гарнця. А для поміщицьких селян кількістю 29412 душ (чол. ст.) було призначено 65 запасних хлібних магазинів, в яких було озимого хліба 18798 четвертей, 2 четверика і ярового – 103 четвертей, 6 четвериків, 1 гарнець [13].

Запасні хлібні магазини були створені по всіх повітах. Зокрема в Охтирському повіті на 1810 рік їх було 59 [14].

Видача деякої частини хліба голодуючим із запасних магазинів дещо пом'якшувала продовольчу проблему, але вирішити її повною

мірою не могла. Так, 1809 році в зв'язку з неврожаєм, за рішенням Охтирського нижнього земського суду, куди звернулися селяни, 1051 селянин сіл Каменецького, Бакіровки й Ніцахи одержали з запасних хлібних магазинів жита 262 чверті, 7 четверика й вівса – 263 четвертей, 3 четверика [15].

Загалом сільське господарство нашого краю в першій половині XIX ст. було малоефективним і слабо забезпечувало необхідні потреби населення.

Джерела та література

1. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росии. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 116, 174.
2. Хозяйственная статистика России. – М., 1827. – С. 37; Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. ч. I. – СПб, 1861. – С. 34.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII., ч. 1. Харьковская губерния. – СПб. – 1850. – С. 84., Кованько С.И. описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – Харьков, 1857. – С. 6.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 117.
5. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. Т. 1. – Київ, 1951. – С. 499.
6. ДАХО, ф. 3, оп. 10, спр. 325, арк. 62-63.
7. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – С. 6.
8. ДАХО, ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 418.
9. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росии. Черниговская губерния. – С. 182.
10. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – С. 6.
11. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. Т. 1. – С. 499.

12. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 3. – М., 1857. – С. 504.
13. ДАХО, ф. 3, оп. 17, стр. 529, арк. 21.
14. Там же. – арк. 30.
15. Там же. – стр. 523, арк. 65.

2. Володіння поміщиків землею та кріпосними селянами.

З початку ХІХ ст. основу феодально-кріпосницької економіки нашого краю, провідною галуззю якої було сільське господарство, становила приватна власність поміщиків на землю. В першій половині ХІХ ст. царський уряд рядом указів дозволив міщанам, купцям та державним селянам купувати незаселені землі і володіти ними. Документальні матеріали, розглядуваного періоду, містять численні факти продажу поміщиками своєї землі представникам недворянського стану. Так, 1807 року купець Григорій Яковлев купив в Охтирському повіті три десятини орної та сінокосної землі померлого поміщика Андрія Соляника за 500 крб. державними асигнаціями [1]. У 1808 році поміщиця Степанова продала біля міста Лебедина селянину Микиті Ченчику п'ять десятин землі ціною 100 крб. [2]. У 1809 році поміщик Данило Водяницький продав біля міста Охтирки військовому обивателю Микол. Шандибі та цеховому Степану Савченку три десятини лугової землі за 100 крб. [3]. Але факти розпродажу поміщиками своїх земель представникам інших станів істотно не змінювали становища. В руках поміщиків перебувала переважна частина орної землі, угідь та лісів.

Напередодні реформ 1861 року в Роменському, Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах, виходячи із середньостатистичних показників Полтавської та Чернігівської губерній, поміщикам належало 70% всієї землі [4]. Згідно даних 1851 року в Лебединському повіті із 306219 дес. всієї землі у власності поміщиків перебувало 220174 дес. (71,4%) [5]. В Охтирському повіті на цей рік поміщикам належало 108732 дес. землі (47,69%) із загальної кількості 227968 дес. [6].

Характерною рисою поміщицького землеволодіння нашого краю, як і всієї Лівобережної України, була надзвичайна роздробленість.

З усією очевидністю такий стан поміщицького землеволодіння можна простежити на прикладі Охтирського повіту, за даними 1856 року, за допомогою таблиці 3 [7] (див додаток).

Із таблиці видно, що із 299 поміщицьких маєтків повіту на 97 (32,44%) із них припадало лише 2105 дес. землі, тобто в середньому по 21,7 дес. на маєток, а на 274 (91,63%) маєтки припадало в середньому по 101,5 десятини.

Подібними рисами характеризувалося поміщицьке землеволодіння й у повітах Чернігівської губернії. Так, напередодні реформи 1861 року тут із 4445 маєтків поміщиків в Глухівському повіті налічувалось 399, Конотопському – 366, Кролевецькому – 296. Переважна більшість їх належала до дрібномаєткових господарств [8].

Звичайно, в нашому краї були і великі поміщицькі маєтки з тисячами й десятками тисяч десятин землі. Зокрема, в Сумському повіті полковнику П.Бутурліну і князю А.Голіцину належало відповідно 15 тис. [9] і 9,5 тис. дес. землі [10].

В Лебединському повіті поміщикам Туманським належало 5,5 тис. дес. землі [11]. У 50-х роках XIX ст. понад 36 тис. дес. землі і 5422 кріпаків мав у Путивльському повіті та за його межами князь Барятинський, поміщику Черепову належало 18 тис. дес. землі і 3630 кріпаків, до 7 тис. десятин землі і 1800 кріпаків належало Головіну [12].

Незважаючи на те, що відомості про загальні розміри поміщицького землеволодіння в нашому краї мають уривчастий характер, вони безперечно доводять, по-перше, що в дореформений період основна частина орної і сінокосної землі та лісу перебувала в руках поміщиків і по-друге, що для дореформеного періоду було властивим співіснування дрібного поміщицького землеволодіння з великими латифундіями, в яких налічувались десятки тисяч десятин землі.

Відповідно до землі, що була в руках поміщиків, розподілялись і кріпосні селяни. Найбільш повну і узагальнюючу картину володіння поміщиків кріпосними селянами дають відомості, зібрані під час десятої (1858 р.) ревізії. Так, в Чернігівській губернії кріпосні селяни становили 37,61% від загальної кількості населення, Харківській – 29,77%, Полтавській – 37,47% [13]. Більш конкретну картину володіння поміщиків кріпосними по губерніях Лівобережної України відображає

таблиця 4 (див. додаток), яка дає певне уявлення і по нашому краю [14].

Дані таблиці свідчать про те, що переважна більшість поміщиків Лівобережної України володіла незначною кількістю кріпосних. Найбільш очевидно підтверджують це дані по окремих повітах.

Так, у Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах кількість поміщиків, які володіли менше 100 душ кріпосних, складала відповідно 369 (92,48%), 360 (98,36%), 269 (90,87%) [15].

Переконливі дані з цього приводу (таблиця 3), засвідчують, що переважна більшість поміщиків Охтирського повіту володіла незначною кількістю кріпосних. Із 174 потомствених дворян цього повіту, у володінні яких перебувала 26141 душа кріпосних, поміщиків, які володіли до 21 душі кріпосних, було 73 (41,95%), відповідно від 21 до 100 душ – 92 (52,87%), від 100 до 5000 душ – 24 (13,79%), від 50 до 1000 душ – 3 (1,72%), від 1000 до 5000 душ – 2 (1,14%) [16].

Отже, наведені дані підтверджують попередній висновок про те, що переважна більшість поміщицьких господарств нашого краю була дрібномаєтковими господарствами.

Вся поміщицька земля розподілялась на дві частини – власне поміщицьку і селянські поділи. Співвідношення між цими частинами залежало виключно від поміщика, від способу ведення ним господарства. Від його ж рішення залежало і місце розташування селянських наділів. Проводячи самовільні переділи землі поміщики часто відводили селянам під наділи непридатну і найбільш віддалену від села частину землі.

Пристаюючи до умов зростаючого господарства поміщики збільшували в своїх маєтках виробництво хліба на ринок, а також засновували промислові підприємства по обробці сільськогосподарської сировини. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини неминуче вело до часткового або повного обезземелення селян. Прагнучи якомога більше виробити сільськогосподарських продуктів на ринок, поміщики розширювали за рахунок селянських наділів свою орну землю. Так, наприклад, коли в другій половині XVIII ст. кількість землі, якою користувалися селяни Лівобережної України, становила близько 75% всієї (без лісу) поміщицької землі, то напередодні 1861

року в їх користуванні по повітах, виходячи із середньогубернських показників, було в Глухівському, Кролевецькому, Конотопському повітах – 61,35%, Сумському, Лебединському, Охтирському – 31,82%, Роменському – 31,37% придатної (без лісу) землі [17]. За матеріалами Редакційних комісій, напередодні реформи придатна земля (з лісом) на Лівобережній Україні розподілялась між поміщиками та їх селянами в такому процентному співвідношенні: поміщикам належало 61,2%, селянам – 38,8% [18].

Якщо взяти ту кількість землі, що нею користувалися поміщицькі селяни напередодні реформи 1861 року, виходячи із середніх губернських показників, то на одну ревізку душу в Сумському, Лебединському та Охтирському повітах припадало по 2,77 дес., Роменському – 2,47 [19]. В Глухівському повіті цей показник складав $1\frac{3}{4}$ дес. орної та сінокосної землі, Кролевецькому – $2\frac{5}{6}$ дес. всіх земельних угідь [20]. Про незначну кількість землі, якою користувалися поміщицькі селяни, свідчать і дані по окремих групах, маєтках поміщиків.

Так, у Лебединському повіті у 1858 році в 12 дрібномаєткових господарствах з числом кріпосних не більше 20 числилося 126 кріпосних і 226 дес. орної землі. На кожен ревізку душу в середньому припадало 1,79 дес. землі [21]. А в селі Василівці (Сумський повіт) у підпоручика Олексія Яковича Фролова-Багряєва в 1838 році числилося 135 кріпосних чоловічої статі й 454 дес. орної землі. Значить на одного кріпосного лише чоловічої статі припадало 3,36 дес. землі [22]. Напередодні реформи у Ямпільському маєтку поміщика Неплюєва (Глухівський повіт) в середньому на ревізку душу припадало 2,5 дес. землі (в т.ч. орної, сіножатей і присадибної) [23].

При тогочасній, пануючій в нашому краї, трипільній системі землеробства та примітивних знаряддях праці така кількість землі не могла дати селянинові не тільки засобів для сплати державних податків, а й забезпечити його хлібом для харчування. Ю.Янсон підрахував, що для покриття тільки власних харчових потреб населення в чорноземній смузі потрібно при врожаї сам – 5 щонайменше по п'ять десятин землі на душу [24]. Такій вимозі, як ми бачимо, не відповідав жоден душевий наділ на території сучасної Сумщини.

Слід враховувати, що кожен селянин одержував від поміщика певну кількість землі в залежності від наявної в господарстві робочої худоби. Збільшення чи зменшення робочої худоби у селян викликало часті переділи землі, в результаті яких селяни фактично не мали точно визначених наділів. В більшості заможні тяглі господарства (які мали декілька коней чи волів) одержували в два рази більший наділ від піших (зовсім не мали робочої худоби). Якщо ж в тягловому господарстві було 2-4 пари робочої худоби, то відповідно до цього збільшувався і наділ. Так, наприклад, виходячи із середньогубернського показника в Роменському повіті в маєтках з кількістю кріпаків понад 100 душ на одне тягло припадало в середньому 6,26 десятин орної і сінокосної землі, на напівтягле (яке мало коня або вола) – 3,11 десятин і на піше – 2,79 десятини [25].

Загалом розподіл орної землі серед поміщицьких селян мало чим відрізнявся в повітах нашого краю, які входили до Харківської, Полтавської, Чернігівської та Курської губерній. Правда, виключення становить Конотопський повіт. Тут ніколи не було в ті часи розподілу землі по тяглам або ж по душам. Селян в поміщицьких маєтках наділяли землею по 1 дес. на кожну сім'ю з якої б кількості вона не складалась [26].

Таким чином земля, що перебувала в користуванні поміщицьких селян, була розподілена надзвичайно нерівномірно. Основна її частина зосереджувалась у руках заможної верхівки волових і багатолових господарств. Багато поміщицьких селян зовсім не користувалися землею або користувалися лише садибою. За не повними даними в губерніях Лівобережної України в 1859 році було 66% селян, наділених орною землею і сінокосами, 10% селян, що користувалися лишегородами, і 24% селян, зовсім не наділених землею [27].

Розширюючи свою ріллю за рахунок надільної землі, поміщики переводили обезземелених селян до розряду дворових або на місячину. Лише за період між дев'ятою (1851 р.) і десятою (1858 р.) ревізіями число дворових (чол. статі) збільшилося, виходячи із середньогубернського показника, в Глухівському, Конотопському і Крелевецькому повітах в 4 рази. У 1858 р. їх числилося у Глухівському повіті 2805

душ, Конотопському – 2615, Крелевецькому – 1156 [28]. Збільшення кількості дворових людей відбувалося і в повітах Харківської губернії. Якщо в 1841 році в Охтирському повіті їх налічувалось 787 [29], то у 1859 році – 1571 (чол. статі) [30]. На 1859 рік число дворових у Лебединському повіті складало 7320 обох статей [31], Сумському – 9945 [32].

Характер праці, яку виконували дворові, поступово змінювався. Якщо в попередні роки вони несли переважно особисту службу у своїх поміщиків, то в 40-50-х роках значна кількість їх працювала в сільсько-господарському виробництві поміщика та на промислових підприємствах. Так, у 1856 році на винокурні поміщиці Єлизавети Михайлівни Бутурліної (Сумський повіт) працювало 38 її кріпосних із 39 всіх робітників [33]. Наприкінці 40-х років у селі Дубовичі (Глухівський повіт) 200 кріпаків поміщиків Кочубеїв працювали на паперовій фабриці [34]. Використання кріпосних на поміщицьких підприємствах було характерною особливістю дореформеного села.

Поміщики збільшували кількість дворових різними шляхами, використовуючи для цього і економічну кабалу. Даючи селянам у позику хліб для харчування або гроші для сплати податку, вони забирали в «невиплатних» боржників робочу худобу і все майно, а їх перетворювали на дворових.

Одночасно з переведенням селян у дворові поміщики широко практикували “місячництво”, коли безземельних уже селян переводили на безперервну панщину з видачею голодного місячного утримання натурою (харчами і одягом).

Для господарств дрібномаєткових поміщиків переведення селян на місячину і в дворові було типовим явищем. У багатьох з них були тільки дворові селяни, які не користувалися наділами. Процент безземельних селян у дрібномаєткових поміщиків був досить високим. Так, у Роменському повіті, виходячи із середньогубернських даних, напередодні реформи він становив 94,6%, а в Конотопському, Крелевецькому і Глухівському повітах – 84,52% [35]. Всі безземельні селяни повинні були відбувати постійну панщину або в землеробстві, або на промислових підприємствах поміщика. Становище таких селян було над-

звичайно тяжким, адже царське законодавство надавало поміщикам виключне право на працю, майно і особу селянина. Поміщики чинили над селянами і свій суд, і свою розправу. Закон забороняв лише калічити та вбивати.

Але поміщики та їх управителі допускали порушення закону. Наприклад, восени 1860 року управитель маєтку в селі Шалигиному (Путивльський повіт), який належав поміщикам Барятинським, закатував на смерть селянина К.Щербакова лише за те, що той несвоечасно вийшов на роботу [36].

В окремих випадках поміщики виявляли надзвичайну жорстокість. Так, поміщиця Сумського повіту Свирська, змушувала дворових дівчат, що не встигали впоратися з роботою, їсти цеглу, бите скло, власні коси, на морозі роздягала їх і обливала крижаною водою. Одну дівчину замордувала до смерті. Сумський справник Власовський, якому Свирська поскаржилась, що селяни нібито хотіли її отруїти, під час допиту засік до смерті чотирьох кріпаків [37]. Допускав свавілля й по-звірячому розправлявся з селянами й поміщик Глухівського повіту Амосов [38].

Слід відмітити, що наведені вище факти все ж не залишалися поза увагою властей. Так, 7 червня 1858 року міністр юстиції В.М.Панін подав у Комітет Міністрів проект рішення про притягнення до суду поміщиці Сумського повіту Н.Свирської. За розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України масток Свирської був взятий під опіку, а їй самій було заборонено в ньому перебувати. За рішенням правительствующого Сенату поміщиця Н.Свирська була віддана під суд [39].

Поміщики на свій розсуд встановлювали кількість днів панщини, незважаючи навіть на те, що маніфестом від 5 квітня 1897 року Павло І рекомендував поміщикам обмежуватись триденною панщиною. Як стверджує М.Домонтович, напередодні реформи поміщицькі селяни Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів відбували по 3 дні панщини на тиждень. В окремих маєтках Конотопського повіту, в яких поміщики платили за селян податок на користь держави, додавався четвертий день панщини [40].

При формальному дотриманні урядової рекомендації поміщики за-

стосували урочну систему, даючи селянам на день такі “уроки”, які ледве можна було виконати. Невиконання урочних робіт вело, в свою чергу, до щоденної панщини. Так, напередодні реформи в селі Есмані селяни поміщиці Г. Туманської (Глухівський повіт) працювали по 4-6 днів на тиждень [41]. В селі Шалигине (Путивльський повіт) у князів Баратинських селяни відробляли 5-6 днів панщини [42]. Стільки ж днів панщини відбували селяни Хутора Михайлівського (Глухівський повіт) [43], кріпаки Тростянця (Охтирський повіт) [44], Бурині (Путивльський повіт) [45], Дубов’язівки (Конотопський повіт) [46], Дубовичів (Глухівський повіт) [47], Хотіні (Сумський повіт) [48] та ін.

Щоб збільшити число днів панщини поміщики вдавалися до економічного поневолювання своїх селян. Видача хліба на харчування і посів, надання робочої худоби для обробітку наділу, незначна грошова позика, видача горілки для весілля, хрестин і похорон – все це перетворювалось у руках поміщика на засоби збільшення панщинних днів.

Скрізь на території сучасної Сумщини офіційна триденна панщина доповнювалася так званими “згінними днями” або “толоками”. Часто поміщики вимагали від селян під час посіву і жнив спочатку закінчити всі роботи на панському полі, а потім уже приступати до роботи на своїх наділах. Так, в селі Шалигине (Путивльський повіт) князь Барятинський під час сівби і жнив зганяв кріпаків на роботу “миром”. Як і повсюдно в поміщицьких маєтках, з селян тут стягували різноманітні натуральні і грошові побори. Взимку селяни змушені були возити панський хліб, сіно, будівельні матеріали, проводити ремонтні роботи. Жінки пряли, ткали полотно і просте сукно, а також здавали поміщикам гусей, курей, тощо. Зростала їх заборгованість, яка у 1857 році становила понад 1 тис. крб. та більш як 3000 пудів хліба [49].

Одним з найтяжчих видів панщини була робота на поміщицьких промислових підприємствах, про що уже згадувалось. У багатьох маєтках поміщики на своїх підприємствах використовували працю кріпосних, які одночасно відробляли панщину і в їх сільськогосподарському виробництві. Так у селі Свеса (Глухівський повіт) кріпосні селяни поміщика І. Неплюєва 3 дні на тиждень працювали на підприємствах і 3 дні – на поміщицькій землі. Для роботи на своїх ділянках у них залишався один день [50]. В таких умовах селянське господарство занепадало.

Поряд з перетворенням селян в місячників і кріпосних робітників поміщики в окремих випадках також продавали їх. Так, у 1843 році князь Голіцин продав із Сумського повіту на цукроварні Київської губернії графу Бобринському одну тисячу своїх селян [51]. Правда умови життя і праці їх стали на новому місці дещо кращими.

Обтяжені панщиною, кріпосні селяни повинні були виконувати ще цілий ряд державних повинностей: будувати та рекомендувати дороги, мости, гаті і т.д., а також сплачувати податки. Так, за 1832 рік з поміщицьких селян Охтирського повіту, яких числилося 13795 душ, було стягнуто земських повинностей, по 54 коп. з душі, 7449 крб. 30 коп. [52]. Окрім того, селяни виконували натуральні повинності, зокрема їх використовували для ремонту шляхів, прочистки гористих місць. На ці роботи було задіяно піших - 360, з підводами 182 чоловіки. В різний час кожний з них відпрацював по 3, а окремі і по 6 днів. Інших повинностей, як засвідчують документи, поміщицьки селяни в цей рік не виконували [53].

В 40-х роках виконання натуральних повинностей влада планувала на три роки. Наприклад, за таким планом, підписаним предводителем дворянства Охтирського повіту 12 квітня 1846 року, планувалося виконання на наступні три роки, як поміщицькими, так і державними селянами слідуючих повинностей:

1. Наряд людей і підвід для військ, військових команд, які проходять через повіт, для супроводу арештантів відвезення грошової казни, на проїзд чиновників земської поліції приблизно виділити піших провідників 7150, провідників з кіньми - 2653, провідників з волами - 436, також коней - 2655 голів, волів - 872;

2. Відведення квартир для проходящих і постійного розміщення військ, військових команд і рекрутських партій. Приблизно слід відвести 16350 квартир та 240 дес. землі для випасу коней військових.

3. Наряд людей у різні громадські установи для виконання роботи розсильних і сторожів (приблизно назначити 138 чоловік).

4. Для ремонту шляхів мостів і гребель слід виділити піших робітників 9120, а коней - 3220, волів - 1220 [54].

Загалом податкова система й повинності були організовані не на

користь селян. Тому над поміщицькими селянами завжди тяжіла недоїмка. Так, на початок 1859 року в Охтирському повіті за поміщицькими селянами числилося недоїмки 27094 крб., Сумському – 32499 крб. 98 коп., Лебединському – 68177 крб. 49 1/2 коп. [55].

Отже, у відносинах поміщиків і кріпосних селян на Сумщині в першій половині XIX ст. простежуються процеси, які в значній мірі погіршували становище кріпосних селян. Це подальша експропріація селянських наділів і зростання за їх рахунок панської орної землі, поступовий ріст числа дворових і поширення “місячництва”, різні повинності та ін. Всі ці процеси звужували можливості кріпосницької системи. Число кріпосних селян зростало повільно, а в деяких повітах навіть зменшувалось. Так, в Сумському повіті, в якому числилося найбільше поміщицьких селян, у порівнянні з іншими повітами на території сучасної Сумщини, число поміщицьких селян чоловічої статі у 1810 році складало 29412 душ, 1818 році у – 30194, 1932 – 30384, 1841 – 72323 (обох статей) і 1859 – 29938 душ чол. статі [56]. За 49 років, починаючи з 1810 року, число поміщицьких селян повіту зросло на мізерну кількість – 526 душ чоловічої статі. Правда, в Лебединському повіті за рахунок приросту населення число поміщицьких селян з 1841 по 1859 рік зросло з 45 832 душ обох статей до 48172 [57]. Зато в Охтирському повіті за цей період число поміщицьких селян зменшилося з 30260 душ обох статей до 29837, тобто на 423 душі обох статей [58]. Наведені дані підтверджують попередню думку про звуження можливостей кріпосної системи.

Як серед державних селян, так і в середовищі кріпосних, поступово розвивався процес їх розшарування. Головною причиною була майнова нерівність, якій сприяла система наділення селян землею відповідно до кількості і робочої худоби.

Швидше цей процес відбувався там, де були сприятливіші умови для економічної самостійності селян. У нашому краї в зміцненні заможної верхівки мало значення й те, що до 1843 року частина місцевих кріпаків мала свої власні землі. Походження цих земель різне: це і рештки земель, якими володіли предки селян до остаточного закріпачення; і землі, одержані кріпаками в посаг за козачками; успадковані

від козаків, закріпачених ще у XVIII ст. і т.д. [59]. Указом 1843 року царський уряд поширив на Лівобережній Україні загальноімперські закони, які забороняли кріпакам володіти землею. Через 5 років ця заборона була послаблена. Селянам-кріпакам дозволялось купувати землю, але на ім'я свого поміщика. Власники купленої землі були серед селян в поміщицьких маєтках Чернігівської і Полтавської губерній [60].

Землі, що були в приватній власності кріпаків, як правило, звільнялись від повинностей, а тому ставали одним з основних джерел економічного зміцнення заможної верхівки. Звичайно, поміщики, по мірі надання їм прав, могли в перший ліпший час придбати до своїх рук ці землі. Як і в казенних селах, заможна верхівка поміщицьких сіл, розширяючи й зміцнюючи своє господарство, засновувала підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, проводила торгові й лихварські операції.

Про розшарування серед кріпосних селян свідчить високий процент городників (селяни, наділені лише городом) і бобилів (селяни, не наділені землею) в нашому краї. У 1859 році за середніми даними відповідних губерній у Роменському повіті селяни, наділені орною землею і сінокосом, становили 53%, городники – 32%, бобилі – 15%, в Глухівському, Конотопському і Кролевецькому, відповідно – 72, 4, 24, Сумському, Лебединському, Охтирському – 76, 0, 24 [61].

Напередодні реформи, за даними Редакційних комісій, у повітах нашого краю майже не було жодного маєтку, де б усі селяни були наділені землею [62].

Розмір наділу, як про це відмічалось вище, в основному залежав від кількості худоби, що була в селянському господарстві, а також від характеру поміщицького господарства. Напередодні реформи в поміщицьких маєтках нашого краю, що мали понад 100 рев'язьких душ, виходячи із середньогубернських показників, між тяглими, напівтяглими і пішими процентне співвідношення по повітах засвідчує таблиця 5 [63] (див. додаток). Особливо великий процент піших (73,35%) був у Роменському повіті.

Як показують вищенаведені дані, в зв'язку з відсутністю робочої худоби в повітах Полтавської губернії понад 4/5, Чернігівської – понад

1/3 і Харківської – до 1/3 кріпосних селян не могли обробляти своїх наділів. Серед тяглих господарств існувала досить значна відмінність у володінні робочою худобою. Поряд з невеликою групою селян, які мали по кілька пар волів та коней була основна група, що володіла 1-2 волами чи кіньми і не могла самостійно, без супруги з іншими господарствами, обробляти землю.

Селяни-кріпаки, не маючи засобів до існування, вдавались до різноманітних заробітків, виконуючи одночасно повинності на поміщика. Частина поміщицьких селян відправлялася “самовільно” в степові губернії України. Паспорти брали поодинокі селяни. Нерідко заробітчани, що не мали письмового дозволу, арештовували як бродяг і відправляли під конвоєм на місце, звідки вони прийшли. Так, в червні 1860 року 34 жителі з сіл Василівки і Михайлівки (Лебединський повіт), які належали поміщику Богаєвському, відправились на заробітки в донські станиці. Але незабаром частина з них була адміністративним порядком повернута назад [64].

Розглянуті дані про володіння та користування засобами виробництва поміщицьких селян говорять про те, що між окремими їх групами поглиблювалась майнова нерівність, яка була вихідним пунктом процесу розкладу. Проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, незважаючи на панування феодально-кріпосницької системи, створювало той ґрунт, на якому виростали з середовища поміщицьких селян протилежні групи – сільська буржуазія і сільська біднота. В той час, коли перша група, стаючи економічно самостійною, поступово звільнялася з-під особистої залежності від поміщика, то друга, будучи зруйнованою і позбавленою будь-яких засобів виробництва, зазнавала подвійної експлуатації – з боку поміщика і з боку заможної верхівки.

Джерела та література

1. ДАХО, ф. 3, оп. 14, стр. 357, арк. 4.
2. Там же, оп. 17, стр. 567, арк. 9.
3. Там же, оп. 16, стр. 294, арк. 7.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 55-56.

5. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – Харьков, 1857. – С. 37.
6. Там же. – С. 34.
7. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 399, оп. 1, спр. 2, арк. 26.
8. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 154.
9. Історія міст і сіл України. В двадцяти шести томах. Сумська область. – К., 1973. – С. 548.
10. Там же. – С. 556.
11. Там же. – С. 395.
12. Россия. Полное географическое описание нашего отечества – Т. 2. – СПб, 1902. – С. 617.
13. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – СПб, 1861. – С. 49-50.
14. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 62.
15. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 154.
16. ДАСО, ф. 399, оп. 1, стр. 2, арк. 3, 4, 8.
17. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Ленинград, 1925. – С. 95. (Дані відносяться до маєтків, що мали понад 100 душ).
18. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 66.
19. Великая реформа. – Т. VI. М., 1911, - С. 92-93; Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – СПб, 1861. – С. 26-27.
20. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – Приложение к страницам 149-154.
21. ДАХО, ф. 3, оп. 195, спр. 478, арк. 118.
22. Там же, ф. 3, оп. 114, стр. 6, арк. 23.
23. Положения к трудам редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – Т. 6. – СПб, 1860. – С. 6-7.
24. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. Изд. 2. – СПб, 1881. – С. 70-71.

25. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 68.
26. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росси. Черниговская губерния. – Приложение к страницам 149-154.
27. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 69.
28. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росси. Черниговская губерния. – С. 164.
29. ДАХО, ф. 3, оп. 126, спр. 64, арк. 68.
30. Там же, оп. 197. стр. 64, арк. 68.
31. Там же, арк. 73.
32. Там же, арк. 71.
33. Там же, стр. 155, арк. 6.
34. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Сумська область. – С. 336.
35. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. – Т.IV. – Бонн на Рейне, 1868.- С. 1256.
36. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – С.231.
37. Там же.
38. Там же. – С. 21.
39. Селянський рух на Україні 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – С.187-189.
40. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росси. Черниговская губерния. – Приложение к страницам 149-154.
41. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – С.224.
42. Там же. – С.231.
43. Там же. – С.638.
44. ДАХО, ф. 16, оп. 7, спр. 12, арк. 45-46.
45. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – С.164.
46. Там же. – С.268.
47. Там же. – С.336.
48. Там же. – С.548.
49. Там же. – С.231.
50. Там же. – С.645-646.
51. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. 3. – М., 1857. – С. 504.

52. ДАХО, ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 753.
53. Там же. – арк. 753-754.
54. Там же. – оп. 165, спр. 447, арк. 145.
55. Там же. – оп. 197, спр. 64, арк. 71, 74, 79.
56. Там же. – оп. 17, спр. 529, арк. 56-57; оп. 36, спр. 174, арк. 41, 54; оп. 95, спр. 395, арк. 662, 663; оп. 126, спр. 90, арк. 28; оп. 197, спр. 64, арк. 84.
57. Там же. – оп. 126, спр. 90, арк. 151; оп. 197, спр. 64, арк. 68.
58. Там же. – оп. 126, спр. 90, арк. 151; оп. 197, спр. 64, арк. 73.
59. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.306.
60. Кашин В. Крепостные крестьяне землевладельцы накануне реформы. – Ленинград, 1934. – С.52.
61. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925. – С.231.
62. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. – Т. II, - Ч. I., – Бонн на Рейне. – 1862.- С. 47.
63. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925. – С.234.
64. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – К., 1958. – С. 76.

3. Товаризація поміщицьких господарств, зниження їх продуктивності.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи відбувався в нерозривному зв'язку і під впливом розвитку капіталістичного укладу як в промисловості, так і в сільському господарстві. Товарно-грошові й капіталістичні відносини, охоплюючи поступово всі галузі економіки нашого краю, як і всієї України, створювали умови для розвитку внутрішнього капіталістичного ринку. Розширення внутрішнього ринку було зв'язане з спеціалізацією землеробства, з ростом товарності поміщицьких і селянських господарств.

В дореформений період під впливом ринку поступово розвивалося торгове землеробство. Господарство селян лише виявляло тенденцію до торгового землеробства і могли вивозити на місцевий ринок незначну частину продуктів своєї праці, - поміщицькі маєтки в цьому процесі займали панівне становище.

Економічний розвиток нашого краю вимагав підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. Підневільна кріпосна праця не могла дати поміщикам високих прибутків. Тому частина поміщиків, намагаючись підвищити доходність своїх маєтків, робили спроби перейти до "раціонального" землеробства, яке, замість екстенсивного зернового господарства, поєднувало б у собі плодозмінну систему, культивування кращих сортів зернових хлібів, засіви нових сільськогосподарських культур, поєднання сільського господарства з промисловими підприємствами, використання машин і т.д.

Цілий ряд спроб переходу до раціонального землеробства було зроблено і поміщиками нашого краю. Зокрема, дослідями щодо удосконалення землеробства займався П.Д.Кандиба (Конотопський повіт). В Сумському повіті на початку 40-х років був цілий ряд маєтків, які перейшли від традиційної трипільної системи до багатопільної сівозміни. Так, поміщик Росінський запровадив п'ятипілья, Шидловська – шестипілья, а Кондратьєв – восьмипілья. На початку 50-х років у Харківській губернії налічувалось до 40 маєтків, в яких робилися спроби перейти на шлях раціонального землеробства [1].

І все ж таки більш-менш відчутної раціоналізації сільського господарства на території сучасної Сумщини в розглядуваний період не спостерігалось. Це відмічали і представники влади на місцях. У звіті місцевої влади Охтирського повіту на адресу Харківського губернатора за 1839 рік прямо вказується, що ніяких удосконалень у землеробстві не відбулося [2].

Для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва потрібні були дві передумови – наявність основного й обігового капіталу і наявність вільної кваліфікованої і високопродуктивної праці. Ні того, ні

іншого у поміщиків не було. Тому “раціоналізаторські” спроби поміщиків не досягали бажаного результату. Одержання прибутків з поміщицьких маєтків досягалось, як і раніше, за рахунок надмірних розорювань нових площ землі під зернові культури, скорочення лук і кормової бази, за рахунок експлуатації селян. Так, наприклад, з 1804 по 1859 рік площа орної землі в Лебединському повіті зросла на 43571 дес., з 111150 дес. до 154721 дес. [3].

Поміщицьке землеробство поступово пристосовувалося до товарно-грошових відносин, збільшуючи виробництво таких сільськогосподарських продуктів і сировини, на які був значний попит з боку внутрішнього та зовнішнього ринків. Поміщицькі маєтки нашого краю відігравали певну роль у виробництві товарного хліба, особливо пшениці. Все ж, порівнюючи з поміщицькими маєтками Правобережної і Південної України, поміщики Лівобережної України збували хліб більше на внутрішній, ніж на зовнішній ринок. Але цей ринок був занадто вузьким, що зумовлювалося слабким розвитком промисловості нашого краю і в результаті цього - незначним числом промислового населення.

В умовах значної віддаленості внутрішнього і зовнішнього ринків, а також вузькості місцевого ринку, поміщикам нашого краю, як і всієї Лівобережної України, набагато вигідніше було переробляти хліб на горілку, ніж продавати його у вигляді зерна. Так, якщо на початку ХІХ ст. в Чернігівській губернії гуральні поміщиків в середньому переробляли 181800 четвертей хліба, то в 1844 році вони переробили вже 725 тис. четвертей [4]. В Харківській губернії в 1815 році перероблений на горілку хліб складав 266700 четвертей, а в 1846 році вже становив 474900 четвертей [5]. Але найбільш очевидними є дані по окремих повітах нашого краю. Так, в Охтирському повіті у 1819 році на винокуріння було витрачено 43169 четвертей хліба [6]. У 1859 році із 170230 четвертей зібраного урожаю хліба на винокуріння пішло уже 49440 [7]. На ці цілі у 1832 році в Сумському повіті було використано 125810 четвертей зерна [8], Лебединському (1859 р.) – 40000 [9].

Отже, товаризація поміщицького землеробства в нашому краї проявлялася не стільки у виробленні товарного хліба, скільки у переробці його на горілку, що йшла в продаж на близькі і віддалені ринки.

Слід відмітити, що з часом, особливо з 50-х років, прослідковується поживлення хлібної торгівлі в нашому краї, що було пов'язане не тільки із збільшенням попиту на нього з боку місцевого населення, а із збиранням його для зовнішньої торгівлі. У зв'язку з цим в торгівлі хлібом створювалися окремі пункти, одними з найголовніших серед яких в Україні були міста Глухів і Конотоп [10].

Розширюючи рілля, зайняту під посівами хліба, поміщицькі господарства одночасно збільшували посіви інших культур, врожай яких ішов у значній мірі на внутрішній та зовнішній ринок. В нашому краї такими культурами були тютюн, цукрові буряки, коноплі.

В Роменському, Конотопському, Лебединському, Сумському повітах особливо було поширеним вирощування тютюну. Поміщики, які мали до 100 душ селян, в 40-50-х роках скеровували майже всю свою робочу силу на тютюнові плантації, на яких вирощували вищі сорти тютюну. Так, на початку XIX ст. в Роменському повіті щорічно його одержували до 10 тисяч пудів [11].

З розвитком цукрової промисловості досить прибутковою статтею для поміщиків стає вирощування цукрових буряків не тільки для власних цукроварень, а й для продажу іншим заводчикам. В 1848-1849 рр. цукровими буряками було засіяно в Чернігівській губернії 3166 десятин, Харківській – 2470, Полтавській – 1452, що становило відповідно 11,4%, 8,9%, 5,2% від загальної площі цукрових буряків в Україні [12]. До 1860 року посівна площа цукрових буряків зросла, відповідно, на 23,18%, 61,21% і 92,83% [13].

Швидке зростання посівної площі цукрових буряків стало яскравим проявом пристосування поміщицьких господарств до умов товарного господарства, до нових потреб, що склалися в цей час на внутрішньому ринку.

Втягнення в торгово-грошові відносини поміщицьких маєтків, пристосування їх до потреб ринку відбувалося також і в інших галузях

сільського господарства, зокрема в тваринництві. Розвиток промисловості, зв'язаної з обробкою продуктів тваринництва з боку внутрішнього і зовнішнього ринків і несприятливі умови збуту хліба – все це штовхало поміщиків до поширення з торговою метою конярства, скотарства і вівчарства.

Кінські заводи та заводи великої рогатої худоби були поширеними до певної міри в поміщицьких маєтках нашого краю. Так, у 1819 році в Сумському повіті налічувалось 16 кінських заводів. Правда, майже всі вони були дрібного розміру. В них налічувалося всього 1125 коней. Заводів великої рогатої худоби на цей рік в даному повіті налічувалось 21. На кожний з них у середньому припадало 74 голови худоби [14]. З часом прослідковується тенденція до зменшення кінських заводів. В 1832 році в цьому ж повіті їх число становило лише 6. В них налічувалося 811 коней [15]. Все ж поміщики отримували від них відносно непогані прибутки. Наприклад, у 1838 році поміщик Надточий О.В. (Сумський повіт) мав прибуток з кінського заводу 4000 крб. [16].

Напередодні реформи кількість кінських заводів у маєтках поміщиків нашого краю значно скорочується. В 1859 році в Сумському повіті їх було всього 2 [17], Охтирському – 2 [18], Лебединському – 6 [19]. Правда, слід відмітити, що по всій Харківській губернії кращі кінські заводи знаходились якраз в Сумському, Лебединському, Охтирському та деяких інших повітах. В них розводили коней чистокровної породи.

Коней і велику рогату худобу поміщики збували на місцевих та віддалених ярмарках. А взагалі, конярство і скотарство в поміщицьких маєтках Сумщини, за деяким винятком, перебували на низькому рівні і не набули значного поширення. Однією з головних причин скорочення цих галузей тваринництва був поворот поміщицьких маєтків до утрированого (спрощеного) зернового господарства, яке більше відповідало низькому рівневі техніки і могло дати збільшення поміщицьких доходів шляхом простого розширення орних земель.

Дещо інакше було з тонкорунним вівчарством, яке протягом до-

реформеного періоду набрало поширення в поміщицьких маєтках Сумщини. Цьому сприяло надання підприємцям в 1816 році права продавати сукна на внутрішньому ринку і введення 1822 року захисного митного тарифу. Так, лише в Сумському повіті у 1832 році налічувалось 7 овечих заводів, в яких було 8005 тонкорунних овець. Окрім цього, в 63 овечих заводах простої породи утримувалась 9431 вівця [20].

Тонкорунна порода овець розводилася майже виключно в поміщицьких маєтках. У 1861 році у Глухівському повіті їх нараховувалось 3206 голів, Кролевецькому – 2235, Конотопському – 829 [21].

Ідучи назустріч поміщикам-вівцєводам, царський уряд видав у 1825 році положення про організацію шерстяних ярмарків у цілому ряді міст України, в тому числі і в Ромнах. Внесено було ряд змін у митну політику. У 1828 році було значно підвищено мито на довізну вовну (з 50 коп. до 1 крб. 50 коп. за пуд), а також знижено вивізне мито на вовну (з 50 коп. до 15 коп. за пуд). У 1831 році мито на вовну, яка вивозилась з Росії, зовсім було скасовано [22].

Протягом першої половини ХІХ ст. в поміщицьких маєтках тонкорунне вівчарство перетворювалось у допоміжну, а інколи й основну галузь торгового тваринництва. В окремих маєтках були тисячі тонкорунних овець, які приносили поміщикам відчутні прибутки. Так, у селі Хотині (Сумський повіт) в 1860 році поміщик Бутурлін мав від овечого заводу прибуток 11567 крб. [23]. А в селі Гребениківка цього ж повіту у 1860 році місцевий поміщик мав прибуток 5775 крб. [24].

Одержану з овець вовну поміщики вивозили на місцеві ярмарки, а також використовували для вироблення сукна на своїх мануфактурних підприємствах. Особливо велике значення в збуті вовни не тільки Лівобережної, а й усїєї України мали Троїцький в Харкові та Іллінський в Ромнах (з 1852 р. – в Полтаві). У 1842-1851 рр. привіз вовни на Іллінський ярмарок коливався від 40 до 112 тисяч пудів [25].

Отже, протягом першої половини ХІХ ст. в поміщицьких господарствах нашого краю неухильно зростає торгове землеробство. Пристосовуючись до умов торгового виробництва, поміщицькі господарства збільшують посіви хліба, особливо пшениці, переходять частково

на вирощування конопель, тютюну, цукрових буряків.

Процес товаризації охопив не тільки поміщицьке хліборобство, й тваринництво. З усіх галузей тваринництва дещо більше він проявився у вівчарстві. В той час як кінські заводи і заводи великої рогатої худоби влаштовувала невелика частина поміщиків, заводи тонкорунних овець мали навіть ті поміщики, які володіли десятками кріпаків.

Виробництво поміщиками на продаж хліба, тютюну, цукрових буряків, вовни, прядива, а також часткове пристосування їх конярства скотарства до потреб ринку розхитували одну з підвалин панщинної системи – натуральний, замкнутий характер поміщицького господарства.

Пристосовуючись до зростаючих потреб ринку, поміщики вже не були зацікавлені в наділенні селян землею та іншими засобами виробництва. Розширення поміщицької ріллі за рахунок селянських наділів стає звичайним і повсякденним явищем. Виробництво поміщиками хліба та інших сільськогосподарських продуктів на ринок вело до посилення панщини, а останнє – до руйнування селянських господарств. Широко практикуючи переведення селян в “місячники” і дворові, поміщики повністю позбавляли їх засобів виробництва і змушували щоденно відбувати панщину. Таким чином, в умовах розвитку товарно-грошових відносин поміщики самі руйнували і другу підвалину, на якій трималась панщинна система – наділення селян засобами виробництва взагалі і землею зокрема.

В 40-50-х роках очевидною стала криза кріпосного господарства, яка полягала в тому, що його гострі суперечності вже не могли бути розв’язані на власній основі, а стихійний перехід на шлях капіталізму для нього був неможливий. Поміщицьке господарство потрапляло в зачароване коло: чим більше поміщик посилював панщину, тим швидше руйнував він селянські господарства, що було його економічною основою і головним джерелом доходу. Низька врожайність, часті неврожаї, що призводили до голоду, надзвичайно повільне, а то й зовсім відсутнє зростання посівної площі і поголів’я худоби – все це було неминучим наслідком кріпосної системи господарства.

В промисловості криза кріпосного господарства позначалася витісненням поміщицьких підприємств, заснованих на малопродуктивній кріпосній праці і відсталій техніці, капіталістичними. Скорочення розміру промислового поміщицького виробництва, тимчасове припинення роботи і остаточне закриття підприємств, віддавання їх в оренду і продаж купцям – все це мало місце вже в 20-х роках і особливо стало типовим в 40-50-х роках, що було свідченням скрутного становища, в якому знаходились поміщицькі господарства.

Отже, процес розкладу кріпосницької системи поєднував у собі, з одного боку, товаризацію поміщицьких господарств, а з другого – їх економічний занепад. Заборгованість поміщиків, яка зросла особливо у 20-30-х роках, була одним із його показників.

Перекладаючи увесь тягар своїх утруднень на селянство, поміщики одночасно домагались перед урядом розширення для них кредиту натуралізації частини податку, зменшення процентів на позики, одержані з кредитних установ, зосередження в своїх руках всіх казенних поставок тощо. Так, лише у 1838 році за кредитами з розрахунку 50 крб. на кріпосну душу, в Харківський Приказ громадського піклування зверталися поміщики Сумського повіту О.Я.Фролов-Багряев, В.М.Кондратьєв, О.В.Надточев, Охтирського – М.О.Новосельська та ін. [26]. Проте все це не могло врятувати їх від зростаючої заборгованості.

В повітах Харківської губернії швидко зростала заборгованість поміщиків не лише місцевому Приказу громадського піклування, а й позичковому банку та опікунській раді. Якщо у 1828 році за ними числилось боргу 653735 крб., то у 1836 році уже 2651569 крб. Окрім цього, за даними місцевої палати цивільного суду в 1828 році в заставі числилось 5152 ревізькі душі, 24168 десятин землі та 312 десятин лісу. У 1836 році ці цифри значно збільшилися. В заставі вже було 18887 ревізьких душ, 144497 дес. землі і 1704 десятин лісу [27].

За далеко не повними даними, протягом 1804-1831 рр. поміщики Чернігівської губернії лише в місцевому приказі громадського піклування заставили 863 маєтки. Основна частина їх була заставлена в 20-30-х роках [28].

Заборгованість поміщиків в 50-х роках набрала катастрофічних розмірів. У 1856 році тільки за позики, одержані в кредитних установах під заставу населених маєтків, поміщики України повинні були сплатити 77078041 крб. 48 коп. З цієї загальної суми боргу на Чернігівську губернію припадало 7439424 крб. 55 коп., Полтавську – 729562 крб. 76 коп., Харківську – 5918678 крб. 40 коп. [29].

За офіційними джерелами, у 1856 році в Чернігівській губернії із 4869 поміщицьких маєтків заставлено і перезаставлено було 966, що становило 19,83% від загальної їх кількості. У Харківській губернії відповідно – 4286, 786, 18,36, Полтавській – 7547, 1192, 15,79 [30].

За даними 1856 року, лише по Охтирському повіту із 299 поміщицьких маєтків були заставлені 26 в різних державних установах, про що свідчить таблиця 6 [31] (дивись додаток).

За несплату боргів у 1859 році в Лебединському повіті в опіці перебувало 4 маєтки, Сумському – 2, Охтирському – 6 [32]. Окремі з них, за рішенням земських судів, продавалися з публічного торгу. Така доля спіткала маєток поміщика Лосева (Лебединський повіт) [33], а у 1858 році - і маєток поміщика Михайла Романова (Сумський повіт), який мав недоїмки 4236 крб. 16 коп. сріблом, а також борг Харківському приказу громадського піклування 9854 крб. 65 коп. сріблом [34].

Велику вагу для характеристики занепаду поміщицьких маєтків має питання про кількість заставлених ревізьких душ та розмір суми боргу, що припадає на кожну з них. Щодо цього досить важливими є дані по губерніях Лівобережної України за 1856 рік, які відображає таблиця 7, яка дає загальне уявлення і по нашому краю [35] (дивись додаток).

Дані таблиці свідчать, що понад 55% ревізьких душ Лівобережної України були заставлені і перезаставлені. Щодо заставлених ревізьких душ на першому місці стояли повіти Чернігівської губернії.

Під натиском постійно зростаючої заборгованості поміщики висували найрізноманітніші проєкти, здійснення яких, на їх думку, повинно було врятувати кріпосне господарство від занепаду. Лунали голоси серед самих поміщиків про необхідність скасування кріпосного права.

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 138.
2. ДАХО, ф. 3, оп. 122, спр. 37, арк. 314.
3. Там же, оп. 35, спр. 23, арк. 7-8; оп. 197, спр. 64, арк. 74.
4. Арандаренко Н. Записи о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. – Ч. 3. – Полтава, 1852. – С. 330.
5. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 147.
6. ДАХО, ф. 3, оп. 56, спр. 150, арк. 171.
7. ДАХО, ф. 339, оп. 1, спр. 2, арк. 28.
8. ДАХО, ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 650-651.
9. Там же, оп. 122, спр. 38, арк. 74.
10. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 240.
11. Щербачов В. Обзор табакководства в России. – Т. 1. – СПб, 1894. – С. 5.
12. Воблый К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. Т. 1. – М., 1928. – С. 154-155.
13. Там же; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т. 1, - СПб; 1862. – С. 66.
14. ДАХО, ф. 3, оп. 43, спр. 77, арк. 183.
15. Там же, оп. 95, спр. 395, арк. 654-655.
16. Там же, оп. 114, спр. 6, арк. 74.
17. Там же, оп. 142, спр. 149, арк. 78.
18. Там же, арк. 70.
19. Там же, арк. 74.
20. Там же, оп. 95, спр. 395, арк. 650-351.
21. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 244-245.
22. Гулишамбаров С. Итоги торговли в промышленности в России в царствование императора Николая I (1825-1855). – СПб, 1896. – С. 28.
23. ДАХО, ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 247.

24. Там же, арк. 248.
25. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб, 1858. – С. 214.
26. ДАХО, ф. 3, оп. 114, спр. 6, арк. 23, 54, 76, 122.
27. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 356.
28. Там же.
29. Там же. С. 362.
30. Там же.
31. ДАСО, ф. 399, оп. 1, спр. 2, арк. 26, 27. ДАХО, ф. 3; оп. 197, спр. 64, арк. 84.
32. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 35.
33. Там же, оп. 119, спр. 492, арк. 2.
34. Там же, оп. 192, спр. 205, арк. 1, 4, 8, 12.
35. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 363.

4. Кількісний склад, забезпеченість землею, повинності державних селян.

Характерною особливістю дореформеного села було роздріблення селянської маси на велику кількість різних груп і розрядів, які відрізнялись між собою юридичним становищем, розміром і характером повинностей та платежів, величиною наділів і т. д.

В кількісному відношенні напередодні реформи поміщицькі селяни, як ми уже відмічали, не складали більшість на Лівобережній Україні і поступались державним селянам. Так, у 1833 році на цей регіон припадало 67,2% загального числа державних селян України [1]. Таке переважання їх на Лівобережжі збереглося і в наступні роки.

Із 16 груп і розрядів державних селян України виділялися на Лівобережній Україні декілька. Чисельний склад переважаючих станових груп державних селян цього регіону в першій половині ХІХ ст. відображає таблиця 8 [2] (дивись додаток).

Із таблиці видно, що на Лівобережній Україні, в кількісному відношенні, значно переважали всіх інших козаки, військові обивателі та державні селяни. Правда, по Харківській губернії існує деяка не-

відповідність даних таблиці і щорічних губернських звітів імператору, починаючи з початку 40-х років. Зокрема, по Сумському, Охтирському та Лебединському повітах показується кількість казенних селян, тобто державних селян – поселених на казенних землях. Це пояснюється тим, що фактичної відмінності між військовими обивателями і державними селянами уже не існувало. Отже, на території сучасної Сумщини майже повністю переважали серед державних селян вихідці із козаків Полтавської і Чернігівської губерній та державні селяни, які жили на казенних землях. Всі вони перебували на оброчному становищі.

Козаки складали верству вільних землевласників, які не мали ніяких особливих повинностей, окрім загальних і земських. Землі їх переходили від батька до сина в спадщину. Із загальної кількості державних селян нашого краю багато козаків проживало в Роменському, Кролевецькому, Глухівському і Конотопському повітах. У Сумському, Лебединському та Охтирському повітах козаки не числились. Напередодні реформи 1861 року лише в Кролевецькому повіті проживало 18500 козаків. [3]. По дев'ятій ревізії (1851 р.) в Чернігівській губернії козаки складали 29,5% всього чоловічого населення губернії, а в Полтавській – 43,08% [4].

Державні селяни, поселені на казенних землях, числилися по всіх повітах нашого краю і складали переважаючу групу всіх державних селян. Так, у 1859 році в Сумському повіті їх проживало 47432 душі обох статей, що становило 37,44% від загальної кількості населення повіту, Охтирському, відповідно – 60478 і 62,6, Лебединському – 52675 і 60,14 [5].

Всі інші розряди державних селян на території сучасної Сумщини були зовсім нечисленні, мали походження від колишніх, з часів Гетьманщини, військових, монастирських, ратушних, магістратських, із переданих з удільного відомства і, нарешті від відібраних за борги в казну поміщицьких селян. Так, наприклад, вільних хліборобів обох статей у 1841 році проживало в Охтирському повіті 7 душ, Лебединському – 8, Сумському – 3 [6].

Коли не брати до уваги розподілу селян на підгрупи і обмежитись групуванням їх на державних і поміщицьких, то чисельний склад і

співвідношення між ними в нашому краї можна простежити по шести повітах із восьми, які в розглядуваний період займали територію сучасної Сумщини, по таблиці 9 (див. додаток) [7].

З таблиці видно, що напередодні реформи група державних селян, по шести повітах нашого краю, переважала чисельно групу поміщицьких селян. Найвищий процент державних селян був у Конотопському, Охтирському і Кролевецькому повітах. Найбільше поміщицьких селян було у Сумському та Лебединському повітах.

Слід відмітити, що впродовж дореформеного періоду прослідковується кількісне зростання державних селян. Так, у Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах, за середньостатистичним показником по Чернігівській губернії, з 1835 по 1861 рік чоловіче населення серед державних селян зросло на 15% [8]. Така тенденція прослідковувалась і в повітах Харківської губернії. Якщо у 1810 році в Охтирському повіті числилося 24736 державних селян чоловічої статі, то у 1818 році вже 25044, а у 1859 році 29292 [9], Лебединському, відповідно – 18210, 19365, 25485 [10], Сумському – 17021, 18383, 22849 [11].

З початку XIX ст. соціально-правове становище державних селян, як держателів казенної землі і платників феодалної ренти, визначали урядові укази про подушний і оброчний податок, які щорічно необхідно було їм виконувати. Вони, як і поміщицькі селяни, обмежувались у праві особистої свободи, переміщення й переходу в інші стани. Так, щоб перейти в стан купців чи міщан, необхідно було державному селянинові дочекатися нової ревізії, сплатити всі податки і внести при цьому заставу, яка дорівнювала б трьохрічному податку, засвідчити, що залишена ним земельна ділянка не буде пустіти, довести свій зв'язок з міськими промислами, добитись дозволу в губернських органах влади, й лише після одержання дозволу від правлячого Сенату акт переходу в новий стан ставав дійсним. Існували й інші заборони, які стосувались майнових, громадських прав державних селян. Їм, як і поміщицьким селянам, заборонялось займатися відкупками, підрядами, відкривати фабрики й заводи, видавати векселі та ін. Був значно ускладнений сімейний розподіл між ними. Розподіл заборонявся в тому випадку, коли палата державних маєтностей визнавала не вартими уваги причини для цього.

Головним для державних селян, так як і інших категорій селян, було питання землі, яка фактично була власністю казни, хоч державні селяни вважали її своєю. Їм категорично заборонялися різні операції з землею, на які були відсутні державні акти, які свідчили б, що дана земля є приватною власністю державних селян, купленою за гроші у відповідності з указом 1801 року.

І все ж протягом першої половини XIX ст. у соціально-правовому становищі державних селян відбулися значні зміни. Особиста воля державних селян визначала їх громадянські права. Вони були носіями публічного права, залучались до роботи урядових комісій, користувались рядом станових пільг і прав, визнані державними законами. Юридично було оформлено право винокуріння державних селян з виплатою мита (збору). Термін військової служби обмежувався 15 роками.

1801 року державні селяни одержали право купувати незаселені землі, як і міщани та купці. 1817 року були розширені права державних селян по продажу землі, надавалась можливість закладати, передавати куплені землі. З 1818 року їм дозволялось відкривати фабрики і заводи. 1838 року було дозволено їм перехід у другі стани з умовою продажу землі тільки представникам свого стану. У 1830 році було дозволено державним селянам, які побажають розводити сади, городи, фарбові рослини і т. ін., відводити безкоштовно ділянки громадської землі розміром від 1 до 3 десятин. Разом з цим дозволялось відводити за сплату оброку такі ж ділянки для побудови на них фабрик, заводів і млинів.

На початку 30-х років уряд відмінив обмеження щодо переселення державних селян до міст. Були зроблені деякі поступки і в виконанні рекрутських повинностей. Всім станам, які несли цю повинність, дозволялось вносити замість поставки рекрутів дві тисячі карбованців, а з 1827 року було дозволено наймати замість себе бажаючих нести військову повинність.

Правила про наділення державних селян сімейними ділянками землі (1846 р.) і правила про відведення державним селянам окремих господарських ділянок на правах дострокового користування (1859 р.) мали на меті зміцнення господарств державних селян.

Отже, державні селяни, маючи особисту волю й користуючись цілим рядом соціально-економічних прав, без сумніву, мали більше стимулів для підвищення рівня продуктивності праці в особистих господарствах, ніж кріпосні селяни.

І все ж процес розкладу феодално-кріпосницького ладу й подальший розвиток товарно-грошових відносин супроводжувався обезземеленням, позбавленням основних засобів виробництва селян.

Переважна більшість державних селян користувалась мізерними наділами, обробіток яких не забезпечував їм навіть прохарчування. За даними міністерства державних маєтностей, в 1851 році в середньому на рев'язьку душу припадало придатної землі, десятин: Харківській губернії - 2,6, Чернігівській - 2,2, Полтавській - 0,5 [12].

Урядові були відомо, що земельні наділи державних селян не забезпечували їм прожиткового мінімуму. Встановлена урядом норма (15 дес. на рев'язьку душу) існувала на початку XIX ст. лише в 21 губернії Росії. Там, де ця норма не забезпечувалась, Сенат визначив пропорцію у 8 десятин [13].

На думку статистів першої половини XIX ст., земельний наділ в 40-50-х роках мав бути більш високим. Так, у Харківській губернії для покриття витрат по господарству сім'ї з 5 чоловік необхідно було 7 дес. орної і 3 дес. сінокісної землі на рев'язьку душу [14]. Для Чернігівської губернії ця норма становила 9 десятин [15]. Статистики в своїх розрахунках виходили з невисокого рівня землеробства, характерного для епохи феодалізму. Але реальний стан справ по забезпеченню державних селян необхідною кількістю землі далеко не співпадав з необхідною нормою.

До малозабезпечених відносились Чернігівська й Полтавська губернії (в середньому на душу припадало менше 5 дес. землі разом з лісом). В Роменському, Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах, виходячи із середньогубернських даних, до 1828 року земельний наділ придатної землі у державних селян дорівнював 1 десятині. В Сумському, Охтирському, Лебединському повітах, також за середньогубернським показником, він становив трохи більше 6 десятин [16].

Про кількість всієї землі і її розподіл між державними селянами Лівобережної України в 30-50-х роках свідчать дані таблиці 10 [17] (дивись додаток).

З таблиці видно, що, як і до 1828 року, в показаний період більші за розміром земельні ділянки мали державні селяни Харківської губернії. Але слід мати на увазі, що за цими середніми показниками землі на ревізку душу ховалась надзвичайна нерівномірність розподілу земель між повітами і, головне, між окремими прошарками державних селян. Так, в Сумському повіті на ревізку душу припадало всієї землі (разом з лісом) менше 5 десятин [17]. А в малозабезпеченій Сумській волості були поселення, які мали як по 1, так і по 9 десятин землі на ревізку душу [18].

Подібні особливості були притаманні розподілу землі і в Чернігівській та Полтавській губерніях. В Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах душовий наділ коливався в межах дещо більше десятини до 4,5 у козаків і від 0,8 десятин до 4,3 десятин – у державних селян. В середньому державні селяни Чернігівської губернії в 30-х роках мали 3,5 дес. землі на ревізку душу [19]. А у 1858 році середній наділ орної землі на ревізку душу, зокрема в Конотопському повіті, становив $1 \frac{1}{3}$ десятини, в Кролевецькому – 1 десятину. Щодо сінокоосу, то його на одну ревізку душу в тому ж Конотопському повіті припадало лише $\frac{3}{4}$ десятини [20].

Причинами малоземелля у державних селян були як масові захоплення казенної землі місцевими поміщиками, так і зосередження її в руках заможної верхівки села. Так, у 1827 році жителі слободи Хухра (Охтирський повіт) скаржились міністру фінансів, що поміщики захопили в них до 4 тис. десятин землі. Позов селян вирішувався протягом 33 років. Тривалий судовий процес, забравши великі кошти у селян на його ведення, вирішений був не на їх користь [21]. З такою ж скаргою 1809 року зверталися жителі сіл Пристайлова й Червленого (Лебединський повіт) в правлячий Сенат на сенатора Неплюєва, який захопив землі однодвірців названих сіл [22]. Захоплення поміщиками земель державних селян були не поодинокими випадками.

Поміщики використовували гостре малоземелля державних се-

лян на свою користь. Віддаючи селянам за половину або за третину врожаю землю в оренду, вони вимагали додатково виконати цілий ряд робіт у мастку. Власники мастків вдавалися також до кабального найму безземельних селян, зобов'язуючи їх працювати протягом весни та літа за харчі і третій сніп хліба, що буде нажатий ними [23].

Недостатні розміри земельних ділянок не давали можливості державним селянам вести продуктивне сільськогосподарське виробництво, прирікаючи більшість їх на злиденне існування. Так, середні витрати селянської сім'ї в 50-х роках у повітах Чернігівської губернії склали 103 крб. 90 коп., а прибуток на 1 десятину – 17 крб. 64 коп. [24]. Якщо врахувати, що середні земельні наділи в губернії становили 3,5 дес., то прибутковість землі забезпечувала витрати лише на 60%. Аналогічне становище склалося і в Роменському, Сумському, Охтирському та Лебединському повітах.

В умовах товарно-грошових відносин погіршувалось економічне становище державних селян, внаслідок активних дій скупників. Здавлені злиднями селяни змушені були збувати продукти землеробства скупникам. Високоврожайні роки для малозабезпечених селян були й зовсім згубними, оскільки ціни на хліб різко падали. Заможна верства в такий період активно скуповувала хліб, притримуючи його до слушного часу, коли ціни знову виростуть. Від таких операцій чимало селян зовсім бідніли.

Кріпосницька держава обтяжувала державних селян різноманітними грошовими та натуральними повинностями. З селян, крім подушного податку, стягувався оброк, “земські” (на утримання поштових шляхів, опалення і освітлення казарм та ін.) і “мирські” (на платню сільським виборним, на сільське діловодство і т. д.) збори. Вони повинні були також відбувати цілий ряд державних повинностей: підводну (перевозити чиновників і казенні товари), шляхову (проведення і ремонт шляхів, побудова мостів, гребель), будівельну (побудова державних будинків, волосних правлінь, запасних хлібних магазинів та ін.), постосєву (приймання на мешкання й утримання військових частин) і, нарешті, особливо тяжку рекрутську повинність. Крім вищеназваних податків селяни платили ще спеціальний збір за право винокуріння і продаж горілки [25].

Протягом першої половини XIX ст. податки з державних селян збільшувались неодноразово. Розмір їх зростав від того, до якого класу відносилась та чи інша губернія. З початку XIX ст. губернії України були віднесені до III-го класу (всього було чотири класи). В 1812 році норма оброку для державних селян нашого краю складала 8 крб. У 1824 році оброчний податок був підвищений шляхом перерахування окремих губерній у вищі класи. Зокрема, до I-го класу було віднесено Слобідсько-Українську губернію. З цього часу для державних селян Сумського, Охтирського та Лебединського повітів норма оброку становила 10 крб.

Одночасно з оброком підвищувався подушний податок. З 1794 по 1818 рік він зріс більше як в три рази (з 1 крб. 02 коп. до 3 крб. 30 коп.). За підрахунками М.М.Дружиніна, загальне оподаткування державних селян з 20-х років XVIII по 30-ті роки XIX ст. збільшилось у 9-10 раз, залежно від класу губерній [26].

Що стосується козаків, то податкова політика держави по відношенню до них залежала як від внутрішнього, так і зовнішнього становища країни. Зокрема, в період війни уряд, використовуючи козаків як додаткову військову силу, знімав з них оброк. Так було з середини 1812 року, коли козаки Чернігівської та Полтавської губерній сформували 15 полків, які брали участь у Вітчизняній війні. З 1820 року козаки знову платили оброк по 6 крб. на рік, а з 1824 року їх оброчні платежі стали такими, як і в державних селян. 1832 року “по случаю мятежных действий в западных губерниях” за швидке формування восьми допоміжних полків козаки Полтавської та Чернігівської губерній були знову звільнені від оброку.

З 1832 року уряд намагався привести до відповідного порядку податковій обкладання державних селян. Стали стягувати з кожної ревізької душі по 2 крб. сріблом. Помимо цього вони зобов'язані були виконувати натуральні земські й грошові повинності. Так, за 1832 рік з 21162 душ державних селян Охтирського повіту було зібрано по 9 коп. казенних (2009 крб. 44 коп.) і по 68 коп. земських повинностей (19612 крб. 46 коп.) [27]. Державні селяни Сумського округу в 1859 році виконали такі натуральні повинності: виділено підвід для військ 2536, для супроводу арештантів 487, для земської поліції – 1346, для ремонту

доріг, мостів і гребель – 2937 підвід і 3884 робітників. Підводи і люди були зайняті цією повинністю загалом 6821 днів на суму 4353 крб. 60 коп. Окрім цього, в казенних поселеннях Сумського округу було відведено для військ 111031 квартиру [28].

На кінець 30-х років, коли козаки нашого краю були підпорядковані міністерству державних маєтностей, хоч оброк і був з них знятий, але вони платили річний податок в сумі 10 крб. 80 коп. В цей час з державних селян Глухівського, Конотопського, Кролевецького та Роменського повітів брався податок 13 крб., всі інші групи державних селян платили по 15 крб. на рік [29].

У 1840 році, щоб зменшити кількість різних зборів з селян, був запроваджений єдиний громадський збір. Так, по розкладці на 1850 рік з кожної ревізійної душі в Роменському повіті стягувалось 59 $\frac{3}{4}$ коп., Сумському, Лебединському, Охтирському – 60, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому – 61 $\frac{1}{2}$ копійки громадського збору [30].

Земські збори з усіх державних селян у 1839-1844 рр. в середньому рівнялись по повітах: Харківської губернії – 33 коп. на ревізійку душу, Полтавської – 27, Чернігівської – 37 [31]. Величина мирських зборів встановлювалась самовільно і цілком залежала від сільської влади. Напередодні реформи 1861 року в Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах мирський збір за рішенням сільських товариств міг бути від $\frac{1}{2}$ коп. до 77 коп. з душі [32].

До 1859 року податкові платежі державних селян зазнавали неодноразових змін і становили: оброчний податок в Сумському, Охтирському, Лебединському повітах – 2 крб. 86 коп., в Роменському, Конотопському, Глухівському та Кролевецькому повітах – 2 крб. 41 коп. [33]; подушний податок з державних селян у повітах Чернігівської губернії становив по 95 коп. сріблом, податок з козаків – по 1 крб. 45 коп. з душі [34].

Загалом державні платежі з селян казенного відомства, які проживали в Роменському, Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах, по розрядах розподілялись таким чином: державні селяни – 5 крб. 49 коп. козаки – 3 крб. 35 $\frac{1}{2}$ коп., державні селяни – власники – 2 крб. 30 $\frac{3}{4}$ коп. і т. д. В Охтирському, Лебединському і Сумському, виходячи із середньогубернського показника, на ревізійку душу припа-

дало по 5 крб. 74 4/5 коп. Таким чином, господарство державного селянина, в якому числилося в середньому три ревізські душі, платило 10-17 крб. податків.

Для порівняння відмітимо, що в 40-х роках в нашому краї корова коштувала 10-20 крб. сріблом [35].

Державні й громадські платежі в умовах малоземелля негативно позначались на економічному становищі державних селян. Поступово падала їх платоспроможність.

Особливо багато зловживань з боку влади допускалось при стягуванні мирських, приватних і спеціальних зборів з державних селян, які визначались самовільно місцевою владою і практично ніким не контролювалось. За даними губернських палат натуральні повинності у 1850 році були зібрані з розрахунку по 30 коп. на ревізку душу в Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах, по 11 коп. – в Роменському, по 44,5 коп. – в Сумському, Охтирському і Лебединському [36].

Найтяжчою натуральною повинністю для селян була рекрутська, яку виконували всі стани, що платили в казну податки. Правда, всім надавалась можливість замінити цю повинність сплатою 2-х тис. крб.

В 1841 році козакам Чернігівської та Полтавської губерній були надані урядом полегшення, замість щорічного набору по 5 чоловік з тисячі ревізських душ – по 8 чоловік один раз у два роки; строк служби встановлювався 20 років – 15 дійсної і 5 років у безстроковій відпустці [37]. У відповідності з новим законом, наприклад, у 1850 році козаки і державні селяни Полтавської губернії поставили 564 рекрути, Чернігівської – 639 і Харківської – 3859. Окрім цього, збирались кошти, які були призначені для новобранців. Зібрані суми коливалися, наприклад, по повітах Харківської губернії від 17 крб. 82 коп. до 21 крб. 81 коп. Козаки Роменського, Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів лише на обмундирування здали 1853 року по 10 крб. 20 коп. [38].

Протягом першої половини XIX ст. уряд робив неодноразові спроби змінити на краще економічне становище державних селян, посилити їх можливості як платників податків. Підняти платоспроможність державних селян передбачала і реформа (1837-1841 рр.), автором проекту якої був граф П.Д.Кисельов. У 1837-1838 рр. було організовано

міністерство маєностей з великим і розгалуженим апаратом губернських, окружних, волосних і сільських органів. Шляхом “попечительства”, часткового розширення селянських наділів, організації переселення з малоземельних в багатоземельні губернії, урівняння натуральних повинностей, а також шляхом перекладення оброку з душ на землю і промисли уряд сподівався підняти платоспроможність селян. Але реформа не досягла мети для більшості державних селян, вона сприяла зростанню лише заможної верхівки, поглиблювала серед селян майнову нерівність.

В умовах поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи ця реформа, без змін економічних підвалин всієї системи, не могла змінити корінним чином становище державних селян. І все ж таки вона виступила стримуючим фактором у розвитку негативних тенденцій на селі і зокрема на території сучасної Сумщини. Це підтверджується хоч би тим, що на відміну від кріпосних селян, які мали великі недоїмки, державні селяни в нашому краї їх фактично не мали. Так, у 1859 році державні селяни Охтирського повіту зовсім не мали недоїмок, Сумського – 1491 крб. 33 1/4 коп. [39].

І все ж тяжкий податковий гніт вів до збідніння значної частини державних селян. Вони ставали джерелом найманої робочої сили, для розвитку сільськогосподарського виробництва і промисловості. Значна їх частина працювала по найму на місці, а десятки й сотні державних селян змушені були йти на заробітки, за сотні верст у Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, а також в Землю Війська Донського.

За відсутністю даних по повітах, використовуємо губернські дані про кількість взятих у повітових казначействах паспортів, і білетів тими селянами, які йшли на заробітки. Щодо числа паспортів, виданих повітовими казначействами України 1843 року, то на першому місці стояли Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії – 88% загальної їх кількості. В наступному 1844 році число виданих паспортів зросло майже втриє і становило по Полтавській губернії 69620, Харківській – 51817, Чернігівській – 25027 [40]. У 1816 році лише по м. Глухову з цією метою було видано 246 паспортів [41]. Отже, число заробітчанин зростало з кожним роком.

Таким чином, недостатня норма землекористування погіршувала матеріальне становище більшості державних селян, а посилення економічного гніту сприяло їх дальшому розоренню. Відносини, які склалися, ставали серйозною перешкодою на шляху дальшого економічного розвитку села.

Гостре малоземелля та постійні злидні змушували частину державних селян вдаватися до дозволених, а часто й недозволених переселень. Найголовнішими місцями переселень у дореформений період були Новоросійський край, Кавказька область, Оренбурзька, Саратовська й Астраханська губернії.

За браком узагальнюючих даних по повітах нашого краю, ми можемо опиратися лише на дані по губерніях Лівобережної України, які дають деяке уявлення про переселенські процеси з території сучасної Сумщини в дореформений період. Так, наприклад, з 1809 по 1811 рік в Причорномор'я переселилось з Чернігівської та Полтавської губерній 41534 чоловік обох статей [42].

Намагаючись збільшити чисельність Чорноморського війська, царський уряд у 1820 році видав указ про переселення з Лівобережної України 25 тисяч козаків. Протягом 1820-1825 років з Чернігівської та Полтавської губерній переселилось у Причорномор'я 25627 чоловік і 22755 жінок, протягом 1845-1850 років, відповідно – 8500 і 7000 [43].

Одночасно відбувалося переселення державних селян і з Харківської губернії. За період з 1838 по 1852 рік переселилось 23171 чоловік. За цей період з Лівобережної України переселилось 58460 чоловік, що складало 41% від загальної кількості переселенців по Росії [44]. Наприклад, у 1859 році із 116 сімей, які переселилися з Харківської губернії до складу Кавказького Лінійного Козачого війська із трьох повітів нашого краю цієї губернії лише з Лебединського переселилося всього 16 сімей [45].

Переселенці, одержавши довгождану землю, але не маючи з боку царського уряду належної допомоги, потрапляли в тяжку кабалу до місцевих поміщиків і заможних селян або, остаточно розорившись, повертались назад у свої села.

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 29.
2. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – Киев, 1989. – С. 12.
3. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 157.
4. Там же.
5. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 84; спр. 64, арк. 69, 71, 73.
6. Там же, оп. 126, спр. 90, арк. 151, 155, 161-162.
7. Памятная книга Харьковской губернии. – Х., 1863. – 45, 47, 49, 94-97; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 116, 118, 164.
8. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 160
9. ДАХО, ф. 3, оп. 17, спр. 529, арк. 56-57; оп. 36, спр. 174, арк. 41, 54; оп. 197, спр. 64, арк. 84
10. Там же.
11. Там же.
12. Тенгоборский Л. О производительных силах России. – Ч. 2. – М., 1857. – С. 100-101.
13. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – Киев, 1989. – С. 57.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 12. Ч. 1. – СПб, 1850. – С. 110.
15. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 57.
16. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1. – Москва-Ленинград, 1946. – С. 90.
17. ДАХО, ф. 3, оп. 11, спр. 30, арк. 39.
18. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 58.
19. Там же.

20. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1. С. 90.
21. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 106-107.
22. ДАХО, ф. 3, оп. 15, спр. 7, арк. 29.
23. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 190
24. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 59.
25. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 106-108.
26. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1.— С. 50.
27. ДАХО, ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 753.
28. Там же, оп. 197, спр. 145, арк. 117.
29. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 66.
30. Там же, - С. 68.
31. Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян в России в середине ХІХ в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1971. – С. 348-360. – Таблица 5.
32. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 558.
33. Руковский И.П. Историко-статистические сведения о подушных податях. Труды комиссий высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 37; ДАХО, ф. 3, оп. 198, спр. 54, арк. 1.
34. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 556.
35. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 68.

36. Там же. – С. 73.
37. Там же.
38. Там же. – С. 74.
39. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 71, 74, 79.
40. Штукенберг И. Статистические труды. – Т. 2. – Харьковская губерния. – СПб, 1860. – С. 13, 23, 24.
41. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 642.
42. Гуржі́й І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 326.
43. Середонин. Исторический обзор деятельности комитета министров. – Т. II.— Ч. I. – СПб, 1902. – С. 218.
44. Гуржі́й І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 327.
45. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 99.

5. Розвиток капіталістичних відносин у селянських господарствах. Торгівля.

Розклад феодально-кріпосницької системи виявився не тільки в товаризації поміщицьких маєтків, але й у поступовому розвитку капіталістичних відносин в селянському господарстві. Про це яскраво свідчать зростання кількості продуктів селянського господарства на внутрішньому ринку, розвиток дрібних селянських промислів, а також цілого ряду нехліборобських занять, головним чином чумакування та візникування. Поглиблення товарно-грошових відносин виявлялося як серед державних селян, так і серед кріпосних.

В губерніях Лівобережної України більш активно в товарні відносини включалися державні селяни. Цю думку можна підтвердити хоч би тим, що питома вага посівів у господарствах державних селян була вищою, ніж у кріпосних. Так, співвідношення посівів зернових (разом з картоплею) кріпосних і державних селян в 1842-1850 рр. виражається як 27,7 до 43,8%, а в 1851-1860 рр., відповідно, 27,3 до 43% [1]. Господарства поміщицьких селян залишались в основному натуральними, розрахованими переважно на задоволення власних потреб.

В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами “сірих” хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Для нас досить важливим є питання про те, наскільки товарними були господарства селян, зокрема, виробництво хліба. Зробити це досить складно, оскільки ні самі селяни, ні поміщики, управління, яким були підпорядковані державні селяни, не займалися обліком продукції, яка йшла на ринок. Тому будемо оперувати посередніми даними.

В 1804 році в Лебединському повіті урожай озимого жита становив 338450 четвертей при кількості населення 80512 душ обох статей, тобто на кожну душу припадало по 4,2 четвертей. Значить, тут збір зерна перевищував необхідну норму споживання (3,0 четвертей на ревізьку душу). Це давало можливість селянам Лебединського повіту поставити на ринок 38693 четвертей хліба без збитків для свого господарства [2].

Але не кожний рік і не в кожному повіті селяни завжди мали залишок хліба, який можна було реалізувати за гроші. Так, 1843 року в Роменському повіті із загальної кількості валового збору хліба на кожного селянина припадало по 4,4 четвертей хліба, а в Глухівському, Кролевецькому, Конотопському, виходячи із середнього показника по Чернігівській губернії, - лише по 2,8 четвертей [3]. Значить, останні повіти взагалі не мали залишків хліба.

Всі ці дані не дають повного уявлення по суті питання. Слід відмітити, що товарність селянського хліба все-таки була значно вищою, ніж свідчать наведені дані. Тягар різноманітних державних податків, переведення поміщиками окремих натуральних повинностей на грошові чи заміна їх взагалі оброком – все це змушувало селян реалізовувати на внутрішньому ринку не тільки лишкову, а часто й конче необхідну для власного прохарчування частину сільськогосподарських продуктів.

Розвиток землеробства в нашому краї на шляху товаризації стримувався як відсутністю належних шляхів сполучення, так і вузькістю місцевого ринку. В урожайні роки реалізація хліба на ринку мала великі труднощі, знижуючи прибутки виробників. У повітах і губерніях при

високому врожаї покупців було мало, а ціни низькі. Це підтверджується даними таблиці 11/див. додаток/ про середні ціни в Охтирському, Лебединському та Сумському повітах на сільськогосподарські культури за період з 1837 по 1851 р. [4].

Низька купівельна спроможність населення затрудняла реалізацію хліба. У зв'язку з цим слід навести такий приклад. У 1816 році в Сумському повіті селяни одержали непоганий врожай. Після відповідних відрахувань вони мали залишок 332797 четвертей зерна. Але цей залишковий хліб їм довелося продавати невеликими частинами на місцевих базарах. Із цієї кількості хліба державним селянам вдалося продати лише 1602 четвертей [5].

У зв'язку з малою прибутковістю селянських господарств виникла проблема недоїмок. Уряд дозволив погашати недоїмки натурою, тобто здавати хліб замість грошей. Наприклад, 1832 року державні селяни Охтирського повіту поставили державі 44533 четвертей хліба, Лебединського – 42012, Сумського – 33896 [6]. Отож, селянські господарства нашого краю мали потенційні можливості продавати зернові, але цьому перешкоджав слабкий розвиток внутрішнього ринку і віддаленість зовнішніх ринків збуту.

Втягуючись у товарно-грошові відносини, селяни, особливо державні, посилювали спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Однією із головних зернових культур, як уже відмічалось, було жито, все більше площ відводиться під тютюн, коноплі, картоплю, соняшники та інші технічні культури.

Міцні позиції в землеробстві селян посідала картопля. У повітах нашого краю, майже повсюдно її садили й на городах, як допоміжну культуру. Але в 40-х роках відбувається помітне розширення її посівів. У Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах, за середніми губерньськими показниками, посіви картоплі лише у державних селян у 1855 році вирости, в порівнянні з 1842 роком, в 1,4 рази, в Роменському повіті, також на основі середньогуберньських даних, - в 1,5, в Сумському, Лебединському, Охтирському – в 1,8 рази. Отже, дана культура помітно утверджувалася в нашому краї. Її посівні площі в повітах Чернігівської губернії зросли за цей період в середньому на 40%, Полтавської – на 53%, Харківської – на 80% [7].

Незважаючи на значне зростання посівних площ під картоплею, її вирощування не набуло ще значного промислового використання. Напередодні реформи, як і раніше, посіви картоплі на городах переважали над польовими. Співвідношення городніх посадок до польових в повітах Чернігівської губернії виражалося в 1842 році як 27:1, Полтавської – 3:1, Харківської (1844 р.) – як 45:1, а в 1854 році відповідно – 18:1, 3:1, 8:1 [8]. Проте поступово це співвідношення змінювалося на користь польових посадок картоплі. Про це свідчать дані таблиці 12 [9] (див. додаток).

З таблиці видно, що 1859 рік у порівнянні з 1858 був неврожайним для картоплі. Для нас важливе співвідношення городніх посадок до польових. В 1859 році це співвідношення в Охтирському повіті виражалося як 19,6:1, Лебединському – 2,9:1. Зростали площі під посівами картоплі. Якщо в Сумському повіті в 1804 році було посаджено 110 четвертей картоплі, то в 1858 році – 5147, тобто збільшилось в 47,6 рази [10].

Характерно, що посадки картоплі у державних селян в повітах нашого краю були більшими, ніж у кріпосних селян, що свідчило про повільний розвиток господарства останніх на шляху удосконалення землеробства. Державні селяни збували картоплю на винокурні, використовували для власного споживання.

Протягом дореформеного періоду в ряді повітів нашого краю продовжували розвиватись старі галузі торгового землеробства – тютюництво та коноплярство, які були характерними для всієї Лівобережної України.

За даними міністерства державних маєностей, у виробництві тютюну по всій Російській імперії головну роль у першій чверті XIX ст. відігравали повіти Чернігівської та Полтавської губерній. Основними його виробниками поруч із поміщицькими господарствами були козаки. У зв'язку з малоземеллям державні селяни і козаки відводили під посіви тютюну невеликі ділянки. В Конотопському, Кролевецькому та Глухівському повітах вони доходили до 0,05 дес. землі. Як правило, з десятини землі збирали від 5 до 20 пудів. Спеціалізація господарств на виробництві тютюну збільшувала прибутковість землі. Так, при зборі 100 пудів тютюну з десятини, в залежності від сорту, господарство одержувало від 50 до 250 крб. прибутку [11]. Найбільшу питому вагу

на Сумщині у виробництві тютюну займали Роменський та Конотопський повіти, в меншій мірі – Лебединський, Сумський та ін.

Найбільше тютюну вирощували в Роменському повіті. Найраніше його почали вирощувати на продаж жителі містечка Хмельова цього повіту. Одержували як прості, так і вищі сорти тютюну. Вищі сорти, як уже відмічалось, вирощували в поміщицьких маєтках. Державні і поміщицькі селяни сіяли і обробляли на продаж прості сорти – “бакун” і махорку. В деяких господарствах Роменського повіту десятина землі, зайнята під посівами тютюну, давала до 160 пудів врожаю. В середньому з досить удобреної десятини тютюнової плантації селяни одержували прибуток до 45 крб. сріблом [12].

Особливо швидко почала розширятись посівна площа тютюну з 30-х років, коли на нього зріс попит з боку Польщі та російсько-американської компанії.

В Чернігівській губернії з 1853 по 1860 рік щорічно збирали близько 400 тис. пудів простого тютюну, зокрема, по Конотопському повіту – 34 тисяч [13]. В цьому повіті особливо виділялася Голенська волость, зокрема, село Дептівка [14]. Збір врожаю тютюну в господарствах селян цієї волості часто досягав 100-150 пудів [15].

В Харківській губернії промисловим вирощуванням тютюну займались державні селяни Лебединського і Сумського повітів. Так, у 1859 році державними селянами Лебединського повіту, зокрема містечка Недригайлова, було зібрано простого тютюну 7000 пудів, слобід Ольшани – 5000, Деркачівки – 5000, Межиріч – 1000. Ціни на нього в цей рік складали від 75 коп. до 1 крб. 15 коп. за пуд [16]. В цей же рік селяни села Стецьківка (Сумський повіт) зібрали до 5000 пудів тютюну на суму 4000 крб. [17].

В порівнянні з зерновими культурами, вирощування тютюну було більш вигідним, але в дійсності прибуток від нього в основному йшов у кишені скупщиків-баршників, які різними способами утискували й закабалили дрібних виробників. Використовуючи постійну потребу селян у грошах і часту відсутність у них засобів для перевезення тютюну на ярмарки і торги, посередники-скупщики купували його за найнижчими цінами на місці і, незначно відсортувавши, перепродували сотнями й тисячами пудів оптовим купцям або їх прикажчикам.

Зростання сировинної бази і розширення місцевого ринку для збуту тютюнових виробів сприяли швидкому розвитку тютюнової промисловості.

Подальшого розвитку в нашому краї набуло вирощування конопель. На виробництві цієї важливої технічної культури більше спеціалізувалися державні селяни Глухівського, Кролевецького, Сумського, Лебединського повітів.

Зростаючі потреби промисловості в коноплях й високі прибутки стимулювали селян до розширення посівних площ. Так, в 1844 році в Чернігівській губернії під конопляники було відведено до 20 тис. дес. землі, 1860 р. – 25 тис. дес. Кожна десятина удобреної землі давала в середньому 3-4 четвертей зерна й 6-8 пудів прядива. Десятина землі давала чистого прибутку 16 крб. сріблом, тобто в два рази більше, ніж посіви інших культур [18].

Торгівля прядивом перебувала в руках купців і скупщиків. Загалом же в нашому краї торгове виробництво коноплів ще не набуло широкого поширення в дореформений період.

У зв'язку з розвитком цукрової промисловості в 30-х і особливо в 40-50-х роках ХІХ ст. частина поміщицьких маєтків і селянських господарств нашого краю почала переходити до вирощування цукрових буряків. Серед сільського населення їх вирощування було більш поширеним у господарствах поміщицьких селян, ніж у козаків. Останні, не маючи достатньої кількості землі, часто брали її під буряки з половини. Посіви буряків проводилися переважно на городах, по можливості, на місцях тютюнових плантацій. Це призвело до часткового скорочення посівів конопель і тютюну. Весь урожай цукрових буряків селяни збували на заводи “своїх” або сусідніх поміщиків.

З проникненням товарно-грошових відносин у селянське господарство поступово розвивалося і промислове городництво. Розширюючи посіви городніх культур: цибулі, часнику, капусти, огірків, кукурудзи – селяни постачали всім навколишнім містам їх велику кількість, одержуючи певні прибутки.

Селянське промислове городництво приміських господарств в середині ХІХ ст. відзначалося вже досить розвиненою спеціалізацією. Так, селяни міста Недригайлів, слобід Ольшани і Деркачівки (Лебединський повіт) займалися вирощування часнику й цибулі у великих

розмірах, а їх урожай збували на місцевих ярмарках [19]. На цьому спеціалізувалися і селяни міста Білопілья (Сумський повіт). У 1859 році вони зібрали цієї продукції майже 5 тис. пудів, і восени збували її на місцевих ярмарках, а частину відправили на Дон [20]. Проте, незважаючи на свої порівняно великі розміри, селянське господарство в умовах панування феодально-кріпосницьких відносин і наявності досить розвинутого поміщицького городництва не могло стати цілком промисловим. Таким воно було лише в господарствах заможної верхівки села, яка володіла достатньою кількістю робочої худоби і користувалася найманою працею.

Щодо селянського садівництва в дореформений період, то в порівнянні з поміщицьким, воно стояло на досить низькому рівні. Садівництво мало промислове значення лише в окремих селах нашого краю. Так, у слободі Боромлі (Охтирський повіт) державні селяни, які мали невеликі сади, одержували щорічно прибутки від 25 до 50 крб. сріблом [21].

До певної міри розвинутим було садівництво в селі Глинську (Роменський повіт), особливо вирощування так званих глинських сливгурок, які мали великий попит на ярмарках у Ромнах [22].

В умовах кризи кріпосної системи економічно слабли й занепадали, як уже відмічалось, поміщицькі маєтки, а разом з ними і їх великі сади. Садівництво в селянських господарствах, перебуваючи завжди на досить низькому рівні, в зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького гніту зводилось нанівець.

Крім селянського торгового землеробства, слід також коротко згадати про тваринницьку галузь сільського господарства. Якщо ми відзначили зростання частки поміщицької продукції в торгівлі, то в селянських господарствах вона перебувала на такому ж низькому рівні, як і селянське хліборобство. Сучасники, говорячи про невеликий розмір скотарства в селянських господарствах Лівобережної України, звертали увагу на те, що воно, в порівнянні з кінцем XVIII ст., значно скоротилося. Значною мірою це було пов'язано з перетворенням громадських пасовищ і луків в орні поля. Без сумніву, на розвитку тваринницької галузі негативно позначились війни, (зокрема, і Кримська війна), під час яких проводились постійні реквізиції худоби для забезпечення по-

треб армії. Напередодні реформи тваринницька галузь була на низькому рівні як у державних, так і в поміщицьких селян. Це підтверджується даними по окремих повітах, які містить таблиця 13 [23] (див. додаток).

Із таблиці ми можемо зробити висновок, що розміри тваринництва в повітах нашого краю, враховуючи кількість голів худоби на кожного жителя, були зовсім незначними. Тваринництво обмежувалось лише утримуванням найнеобхіднішої в господарстві худоби, яка не була предметом значної торгівлі.

Наявність в продажу на дрібних ярмарках і торгах селянської робочої та молочної худоби свідчила не стільки про зростання торгового скотарства, скільки про загальне зубожіння і розшарування дореформеного села.

Взагалі, продукти скотарства і вівчарства в селянських господарствах мали більшу вагу не в безпосередньому збуті на ринок, а як сировина для домашніх промислів (вичинка шкір, смушків, виготовлення сукна та ін.) ставала предметом промислу прасолів.

В повітах нашого краю державні, а частково і поміщицькі селяни займались бджільництвом. Проте промислове значення воно мало лише в господарствах заможних селян. В Кролевецькому та Конотопському повітах заможні селяни мали пасіки від 100 до 500 вуликів. Напередодні реформи в Конотопському повіті на всіх пасіках налічувалось більш ніж 50 тисяч вуликів [24].

Бджільництво приносило відчутні прибутки. Так, у 1808 році в Роменському повіті налічувалось 32684 вулики. В цей рік було продано 2910 пудів меду та 192 пуди воску на загальну суму 29209 крб. [25].

Пасічництво було розвинутим і в Сумському повіті. В 1832 році тут налічувалось 267 пасік, в яких було 19864 вулики [26].

Мед і віск селяни продавали на місцевих ринках. Віск ішов на продаж після певної обробки – вибілювання. Пуд вибіленого воску коштував у 50-х роках 15-16 крб. сріблом [27]. Мед і віск закуповували також скупщики для перепродажу великим торговцям на ярмарках.

Товаризація як поміщицьких, так і селянських господарств відбувалась, як уже відмічалось, через ринкові відносини. Особливо з 40-

50-х років значна частина населення нашого краю, як і всієї України, була тісно пов'язана з ринковим обігом. Внутрішня торгівля хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами відбувалася на численних ярмарках і торгах. Створюється досить струнка, побудована на традиціях ярмаркова система. Ця система охоплювала дуже багато міст, містечок та сіл і давала щороку рух дуже великій кількості ярмарків, які хвилию один за другим відбувалися по місяцях: у січні-серпні.

Важливим чинником у житті ярмарків було те, що Україна тоді виробляла ще недостатньо тканин, залізних товарів, різних засобів праці, які вона одержувала через ярмарки від польських і російських купців, а сама взамін продавала сировину й окремі готові вироби. Російський уряд перетворив Україну на сировинний придаток Росії. З нашого краю, як і з усієї України, в Росію вивозилися зерно, сало, тютюн, мед, цукор, горілка, а також сировина для російської промисловості – вовна, прядиво, сирі шкіри. З Росії привозили уже готові мануфактурні вироби – тканини, одяг, взуття.

Селянські господарства в ярмарковій торгівлі основну роль відігравали лише на дрібних ярмарках, міських, містечкових та сільських торгах і базарах. На великих ярмарках, де переважно відбувалася оптова торгівля, першочергове значення в продажу сільськогосподарських продуктів належало поміщикам.

Більшу частину продавців становили самі виробники товарів, а покупці – місцеві споживачі або промисловці, з дрібних закупок яких складала обсяг товару оптові торговці. Ця торгівля мала суто народний характер, в ній брали участь дрібні виробники й дрібні промисловці: селяни, міщани, та ін., а великі виробники: поміщики, фабриканти та оптові торговці збували й купували товари на місці, на великих ярмарках.

Загальноросійського значення набули Введенський (Суми), Іллінський (Ромни, з 1852 р. переведений до Полтави), Хрестовоздвиженський (Кролевець) із десяти такого значення по Україні. Так, в середньому щорічно з 1845 по 1854 рік на Хрестовоздвиженський

ярмарок привозили товарів на суму 4237658 крб. і продавалось на 2331420 крб., а з 1857 по 1861 рік - відповідно 5861152 і 2959880 [28]. У 1861 році на Введенський ярмарок у Сумах було привезено товару вартістю 2021000 крб., продано на 782500 крб. [29].

Іллінський ярмарок відбувався протягом тижня в липні місяці (між 20 і 27 числом за старим стилем). Торгувати на нього приїздили купці із Польщі, Росії, Криму, Молдавії. Товарообіг Іллінського ярмарку постійно зростав. Починаючи з 1824 року, тільки за п'ять наступних років він зріс майже вдвічі. В сорокових роках XIX ст. він коливався в межах 9-12 мільйонів карбованців. Великого значення набув у Ромнах також Масляний ярмарок, що тривав з 7 по 17 лютого. У 1852 році на цей ярмарок було привезено товарів на суму 4219925 крб. сріблом і продано на суму 1589330 крб. сріблом [30].

Селяни, які жили на близьких відстанях від великих ярмарків, використовували нагоду для збуту тут продуктів свого господарства. Так, на Іллінський ярмарок в 40-х роках селяни Роменського, Конотопського, Лебединського та інших повітів щоденно тисячами возів вивозили сіно, овес, хліб, домашню худобу та птицю. Продаючи все це, вони купували собі необхідні господарські речі [31].

Проте, все ж основним і постійним місцем збуту продуктів селянських господарств були численні дрібні ярмарки, міські, містечкові та сільські торги і базари. Поширення цієї сітки торгівлі у сільських місцевостях – один з яскравих проявів проникнення товарно-грошових відносин в селянське господарство. Значна частина сіл і слобід була охоплена ярмарковою торгівлею. Так, у 50-х роках щорічно в Глухівському повіті проводилось 11 ярмарків, Конотопському – 20, Кролевецькому – 12 [32]. Ярмарки відбувалися по одному, два і зовсім незначна кількість їх близько 25 днів. Асортимент пропонованих на них товарів був найрізноманітнішим.

Жваво розвивався торговий обіг в повітах Харківської губернії. Так, на початку 50-х років в Охтирському повіті щорічно відбувалося 32 ярмарки, на яких продавались продукти землеробства і тваринництва, державні вироби, різний посуд, кожухи, салові свічки, мило, сіль, риба, смола, папір, віск, металеві вироби, різні дрібні товари і т. ін.

[33]. Кількість привезеного і проданого товару в різних селах була неоднаковою. Наприклад, у 1860 році в слободі Білка відбувся один ярмарок. Товару було привезено на 1300 і продано на 407 крб. В цей же рік в слободі Жигайлівці відбулося чотири ярмарки, на які було привезено товару на 2842 крб. і продано на 1852 крб. В Самотоївці відбулося два ярмарки, на які було привезено товару на 8401 крб. і продано на 3057 крб. [34]. Всього в цей рік на місцеві ярмарки Охтирського повіту було привезено товару на 130055 крб. і продано на 60078 крб. [35].

На місцеві ярмарки Лебединського повіту, яких у 1860 році відбулося 48 (без Лебедина), було привезено товару на 357778 крб., продано на 117990 крб. [36], Сумського повіту, відповідно – 2980550 і 42870 [37]. Отже, товарний обіг ярмаркової торгівлі став постійним фактором економічного розвитку краю, сприяв розширенню внутрішнього ринку.

Більшість ярмарків, які густою сіткою покривали всі повіти Сумщини, обслуговували виключно або майже виключно селянські господарства. А міські, містечкові та сільські торги і базари ще й більшою мірою мали селянський характер.

Розвиток нових відносин стимулювала широко розвинута мережа торговельних закладів. Жвава, щоденна торгівля відбувалася у численних міських крамницях і на недільних торгах і базарах. Кількість крамниць зростала. Так, у 1813 році у Кролевіці постійних крамниць для місцевої торгівлі було 10. А в 1862 році їх було уже 335, з яких 202 – громадських в гостинному ярмарковому дворі, приватних – 111, монастирських – 22 [38]. Все це на 7209 жителів цього міста [39].

На початку 60-х років в Конотопі нараховувалось 80 крамниць [40], в Охтирці – 48, Сумах – 109, Лебедині – 50 [41]. Значно збільшився їх товарообіг. У крамницях, на торгах і базарах продавалась продукція переважно місцевого виробництва, відповідно й торгівля в них обмежувалась впливом на невеликі місцеві ринки.

Розвиток товарного виробництва сприяв більш активному включенню селян в торгівельну діяльність. Так, в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах частина державних селян – представників дрібного торгового капіталу, займалися перепродуванням товарів сільського

господарства й селянської промисловості. Свої торгові операції вони здійснювали на місцевих ярмарках.

Найбільш торгуючими в Харківській губернії були державні селяни м. Охтирки (250 торговців). Хлібом і худобою торгували селяни слободи Боромлі (14 чол.) Охтирського повіту, Климовки (13 чол.) і Білопілля (10 чол.) Сумського. Продажем риби й солі займались жителі державних слобід Тимофіївки (6 торговців) і Ольшани (5 чол.) Лебединського повіту [42].

Наявність торгової верстви зафіксовано в документах того часу і серед державних селян повітів Чернігівської та Полтавської губерній. Зокрема, посередницькою торгівлею, в поєднанні з землеробством, займались козаки містечка Смілого Роменського повіту [43].

Таким чином, вже задовго до реформи 1861 року – не тільки поміщицьке, а й селянське господарство виявляло тенденцію стати на шлях торгового землеробства. Це особливо було помітно в господарствах державних селян нашого краю.

Джерела та література.

1. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1., - С. 45.
2. ДАХО ф. 3, оп. 10, спр. 325, арк. 60-61.
3. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 32.
4. Ковалько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – С. 33.
5. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 33.
6. ДАХО ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 377-378.
7. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 34.
8. Там же.
9. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 86.
10. Там же, оп. 10, спр. 325, арк. 62-63; оп. 197, спр. 145, арк. 86.

11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 204.
12. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. – Полтава, 1852. – Ч. 3. – С. 330.
13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 207-208.
14. Там же. – С. 200.
15. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 248.
16. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 121.
17. Там же, спр. 145, арк. 117.
18. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 199.
19. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 121.
20. Там же, арк. 117.
21. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 121.
22. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Сумська область. – С. 500.
23. Памятная книга Харьковской губернии. – С. 112; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 244, 245, 247.
24. Там же.
25. Ананьева Т.Б. Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – Київ, 1997. – С.228.
26. ДАХО ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 656-657.
27. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 257.
28. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 199.
29. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 224.
30. Діброва Г.В., Панченко В.В. Іллінський ярмарок. – Ромни, 1993. – С. 17.
31. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 235.
32. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 388, 391, 393, 394.

33. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – С. 35.
34. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 230.
35. Там же, арк. 229, 230.
36. Там же, арк. 231, 232.
37. Там же, арк. 233.
38. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 613.
39. Там же. – С. 611.
40. Там же.
41. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 220.
42. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 48.
43. Колокольцев. Описание земледелия и промышленности государственных крестьян Полтавской губернии // Журнал Министерства Государственных имуществ (далее ЖМГИ), 1851. – Ч. XLI, от. II. – С. 208.

6. Поширення й характер дрібних селянських промислів.

Сільське господарство було головним, але не єдиним заняттям селян Сумщини. В дореформеному селі продовжували розвиватися різні галузі домашньої промисловості. Велике значення мало, перш за все, промислове дрібнотоварне виробництво, що становило собою ростки нового способу виробництва.

В промисловості і торгівлі швидше, ніж у землеробстві, відбувався процес первинного накопичення капіталу, що мало неабияке значення для розвитку всього народного господарства, сільського господарства зокрема. Поєднання селянами промислової діяльності із землеробством зміцнювало їх економічну базу, відіграло помітну роль в поглибленні соціального розшарування селянства, сприяло розвитку капіталістичних відносин, поширенню їх у промисловості на землеробство і навпаки.

Найбільш примітивною формою поєднання промислової діяльності з землеробством були традиційні домашні кустарні промисли, які в умовах розкладу кріпосницької системи набували рис

дрібнотоварного виробництва. Уже з кінця XVIII ст. в багатьох селах нашого краю з'являються кустарі, які працювали на ринок. В селянських господарствах товарного характеру набуває обробка продуктів землеробства й тваринництва – вироблення смушків, овчин, килимів, тканин, пошиття одягу й взуття, плетіння рибальських сіток, гончарна справа, виробництво цегли, кахлі, різні види деревообробки і так і інше.

Кожний повіт виділявся окремими селянськими промислами, як мали переважаюче значення. Так, селяни Лебединського повіту тісно поєднували землеробство з заняттям різними промислами, особливо виготовленням глиняного й дерев'яного посуду, вичинкою овечих шкір, виготовленням взуття, простого селянського одягу [1]. А в м. Лебедині широкого поширення набув такий промисел, як плетіння та фарбування шерстяних поясів і пошиття плахт. Жителі Лебедини збували щороку понад 70 тис. кольорових поясів на суму до 50 тисяч карбованців у Ромни, Кролевець, Чернігів, Курськ, Москву, Нижній Новгород [2].

В дореформений період в нашому краї швидко розвивався деревообробний промисел, а також взагалі лісові промисли. Чимала кількість селян знаходила в них допоміжний засіб для прохарчування та сплати державних податків. Зокрема, селяни Кролевецького та Глухівського повітів виробляли різноманітні дерев'яні предмети, гнали дьоготь і смолу. Кращі колісники Глухівського повіту жили в селі Орлівці [3]. В селах Савенках, Городищі і Будищі (Кролевецький повіт) виробляли дуги з верболозу. Десятина верболозу давала селянам прибуток від 125 до 175 крб. сріблом [4].

Деревообробний промисел набув достатнього розвитку і в повітах Харківської губернії. Так, державні селяни Охтирського (47 чол.) і Лебединського (16 чол.) повітів спеціалізувалися на виготовленні коліс, на бондарстві – в Охтирському (42 чол.), Сумському (50 чол.) повітах [5]. Виготовленням дерев'яного посуду, простих селянських скринь, саней, коліс на продаж займалися селяни Верхньосироватської волості, зокрема слобід Нижньої Сироватки і Чернеччини [6].

Одним з прибуткових і поширених видів промислового викорис-

тання лісових багатств було збирання диких плодів. Значного розвитку він набув серед селян Лебединської волості. Збирання й сушіння диких груш велись ними не лише для власних потреб, але й стали важливою статтею торгівлі [7]. Про широке поширення цього селянського промислу в повітах нашого краю свідчить такий факт. На початку 50-х років на ярмарках Харківської губернії щорічно продавалось сушених українських груш і горіхів на суму 136 тис. крб. сріблом. [8].

Зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком хлібної і соляної торгівлі, дало поштовх до поширення серед селян промислу по виготовленню рядовини. Відомий цим промислом Роменський повіт, селяни якого виготовляли й продавали щорічно сотні тисяч аршинів рядовини. В одному лише містечку Смілому державні селяни виготовляли на продаж до 900 тисяч аршинів рядовини [9]. В цьому містечку за межі ремісництва вийшло й виготовлення одягу та взуття. В 1846 р. тут було 105 кожухників і 123 чоботарі, які виготовили і продали в цей рік 15 тис. кожухів і 18 тис. пар чобіт та черевиків [10]. Ринками збуту для них були не тільки місцеві, а й віддалені ярмарки.

Селяни Кролевецького повіту займалися обробкою прядива, з якого виготовляли рибальські сітки і неводи. Ця продукція відправлялась в Ростов-на-Дону та інші міста Азовського узбережжя. На початку 60-х років в селах цього повіту вив'язувалось не менше 5 тис. пудів сіток і неводів на суму 30 тис. крб. [11].

Широкого розвитку в нашому краї набув шевський промисел. Найбільше число шевців з державних селян відмічено у Сумському повіті (229 чол.), а кравців – в Охтирському (72 чол.). Найбільше шевців знаходилось в містечку Білопідля Сумського повіту. В 1853 р. цим промислом тут займався 101 чоловік з казенних селян [12].

З 30-40-х років в деяких містечках і селах за межі домашньої промисловості і ремесла виходять чинбарство та кушнірство. Селяни почали виробляти шкіри на продаж. З'явилися дрібні селянські чинбарні, річна продукція яких в більшості оцінювалась в десятках і сотнях карбованців. Так, на початку 40-х років в Охтирському повіті налічувалось 58 чинбарів, які виготовляли продукцію на ринок [13].

Однією з найбільш поширених галузей селянських промислів, як

в Україні, так і в нашому краї в першій половині XIX ст. було гончарство. Велика кількість селян поєднувала гончарний промисел з хліборобством. У Кролевецькому повіті були такі села, зокрема Верба й Осьмаки, в яких основна частина жителів займалась виробництвом глиняного посуду, збуваючи його на місцевих торгах, ярмарках, а інколи і в суміжних повітах Полтавської губернії [14].

Деякий розвиток в нашому краї отримала розробка надр землі. Зокрема, в Глухівському повіті зосереджені поклади фарфорової глини високої якості. В кінці 40-х років її промисловим видобуванням було зайнято 140 державних селян. Від продажу глини вони отримували прибуток в 6 тис. крб. сріблом, в середньому по 42 крб. 85 коп. на кожного [15]. Дослідники підраховували, що 9/10 фарфорових і фаянсових виробів російських фабрик виготовлялись із глухівської глини. В 50-ті роки на Московських ярмарках цієї глини продавалось на 30 тис. крб. сріблом [16].

В державних селах Кролевецького повіту промисловий розвиток одержав видобуток вапна та крейди. Печі для випалювання розміщувались біля сіл Пушкарка, Дробишів, Гірки. Крейду і вапно на плотах доставляли в Київ, Кременчук, частково збували на місцеві цукрові підприємства. Пуд крейди оцінювався від 3 до 4 коп. сріблом. В 1850 році це заняття приносило селянам хороші прибутки. За рік у Чернігівській губернії добувалось 350 тис. пудів вапна на суму близько 25 тис. крб. сріблом. [17].

При відсутності удосконалених засобів сполучення і повному бездоріжжі, яке було властиве кріпосній епосі, в умовах примітивних форм торгівлі й незначних розмірів товарообороту, особливої ваги набули такі види самостійної промислової праці, як чумакування й візникування. До побудови залізниць чумакування відіграло досить важливу роль у внутрішній торгівлі і зміцненні економічних зв'язків як між окремими районами України, так і між українськими та російськими губерніями. Чумаки виступали як посередники в торгівлі кримською сіллю і донською рибою, дерев'яними виробами, фруктами, овочами, горілкою, тютюном та іншими товарами, що йшли на південь з Лівобережної України.

В чумацькому промислі брали участь міщани, державні і по-

міщицькі селяни, а інколи і дрібномаєткові поміщики, посилаючи від себе по декілька “паровиць” – возів, запряжених парою волів. Стати самостійними чумаками могли лише заможні селяни та міщани, бо, крім пари волів, треба було мати добрий віз, а також певну суму грошей для купівлі солі чи риби. Селянин-кріпак до того повинен ще був сплатити поміщикові оброк, який часто доходив до 25 і більше карбованців сріблом на рік від окремої сім’ї.

Порівняно з іншими соціальними групами найбільше було чумаків з державних селян Лівобережної України. До чумакування вдавались як заможні селяни нашого краю, так і селяни середнього достатку. Але коли перші, займаючись чумакуванням, мали на меті зміцнити і розширити свої господарства і при першій можливості перейти в стан купецтва, то другі шукали в чумакуванні побічних заробітків для того, щоб сплатити державні податки і уникнути руйнування своїх господарств.

При відсутності точних даних про загальну кількість чумаків у нашому краї, можна з певністю сказати, що вона була досить велика. Так, за офіційними даними, в 1807 році в Харківській губернії налічувалось 4147 чумаків, з яких припадало: на Лебединський повіт – 1000, Охтирський – 549. В основному ці чумаки були з державних селян [18]. Чумаки Лебединського повіту тільки у 1832 році завезли в повіт лише одної солі 20040 пудів, в тому числі в Недригайлівську волость 3650 пудів, Ольшанську – 5400, Червленівську – 3930, Межиріцьку – 5660 і Бішкінську – 3930 [19].

Боромлянські та котелевські чумаки (Охтирський повіт), їдучи в Крим, завозили в Одесу крейду, крупу та олію, а звідти разом з сіллю, яку вони брали на Красному озері, привозили горіхи, оливу та інші продукти південних країн, що знаходили широкий збут на харківських ярмарках. Ось як описує чумаків з Боромлі Сумцов М.Ф. «... всі чумаки з Боромлі були заможні хазяї, хлібороби, люди рослі, кремезні. Волів вони здебільшого купували на Полтавщині, добрі колеса для маж – в селі Пушкарнім. На мажу клали до 50 пудів. У дорогу, коли йшли на Дон або у Крим, харчів брали в обидва кінці на кожного чоловіка по мірці пшона, по 0,5 пуда сухарів, по 1,5 пуда печеного хліба, по 20 фунтів гречаної й пшеничної муки на галушки і по 10 фунтів сала. Для себе ліків ніяких не брали, а для підлічування худоби брали синій камінь

(купорос). На четверо волів було по наймиту. До чумаків у наймиті іноді йшли сини заможних і поважних людей. Ціна наймитові була від Великодня до зимового Миколи біля 10 крб. Боромлянські чумаки бували далеко: в Москві, Нижньому Новгороді, Севастополі, Одесі. В Одесу здебільшого возили крейду, крупу, олію; привозили оливу, волоські горіхи. У Крим возили овес, а привозили сіль. Спогади про татар гарні, це люди чесні і ласкаві. На Донщину з Боромлі возили “деревню”, тобто осі, колеса, вила, а привозили звідти рибу. До Одеси з Боромлі йшли шість тижнів, в Одесі мешкали один тиждень і на повернення йшло теж шість тижнів. У Крим йшли чотири тижні. На дорогу в Крим боромлянський чумак витрачав тільки один карбованець, за переїзд через мости, за попас, за дьоготь. Місцями за попас нічого не брали, місцями брали з пари волів за день дві або чотири копійки і тільки під Одесою брали вже дорого – 25 копійок. Взагалі дорога в Одесу обходилась дорожче. Заробіток був гарний, наприклад, за пуд солі в Криму платили 28 коп., а продавали вдома по карбованцю [20].

Чумацький промисел був поширений і серед селян Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів. Відправляючись на місця промислів, чумаки везли тютюн та різні дерев'яні вироби або наймалися транспортувати попутні вантажі й лише восени повертались з рибою чи сіллю в свої місця. Такими рисами характеризувалось чумакування селян сіл Орлівки, Сопича і Марчихіної Буди (Глухівський повіт) [21].

Серед чумаків були багаті господарі, які мали до 30 возів. Такі чумаки заробляли за літо від 4 до 10 тис. крб. [22]. За свідченням сучасників, у 50-х роках чумацтвом займалися виключно заможні селяни.

Поширення чумацького промислу в першій половині XIX ст. було нерозривно зв'язане з розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Чумаки транспортували величезну кількість хліба, що вивозилась з України через чорноморські й азовські порти. Вони були також однією із зв'язуючих ланок густої сітки ярмарків в нашому краї.

Поширення залізничного транспорту з 60-х років XIX ст., дальший розвиток пароплавства спричинили швидкий занепад і зникнення чумацького промислу.

В першій половині ХІХ ст. набув розповсюдження новий вид заняття – візникування. На відміну від чумацтва, воно мало переважно форму додаткового заробітку селян у вільний від основної роботи час. Крім того, візникування мало, як правило, місцевий характер, тобто вантажі транспортувалися на незначну відстань – у межах кількох десятків кілометрів. Так, займаючись візникуванням, частина державних селян Лебединського повіту перевозили найчастіше купецькі товари [23]. На 1859 рік в Сумському повіті візникуванням займалися лише деякі селяни м. Сум та слободи Річки [24].

Загалом, так як і по всій Україні, дрібний селянський промисел в нашому краї гальмувався кріпосницькими відносинами. Однак він мав велике народногосподарське значення і був сприятливим ґрунтом не тільки для розвитку і зміцнення товарно-грошових відносин, а і для системи промислового капіталізму, що почав складатись в дореформений період.

Джерела та література.

1. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 121.
2. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении Совета Министров Внутренних Дел. – Т.1. – СПб, 1839. – С. 97.
3. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 370.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 12, ч. 2. Черниговская губерния. – СПб, 1851 – С. 84.
5. Иванов В.В. Кадастр Харьковской губернии //Харьковский сборник. – Вып. 6. – Харьков, 1892. – С. 46.
6. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 116.
7. Там же, арк. 121.
8. Рославский-Петровский. О торговле на Харьковских ярмарках //Сборник статистических сведений, издаваемых статистическим отделением русского географического общества. – Кн. 2. – СПб, 1854. – С. 81.
9. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 262.

10. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Ч. 3. – Полтава, 1852. – С. 335; Штукенберг И. Статистические труды. – Т. 12. – СПб, 1860. – С. 22.

11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 374.

12. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 43.

13. Там же. – С. 44.

14. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 267.

15. Военно-статистическое описание Российской империи. – Т. 12, ч. 2. Черниговская губерния. – С. 188; Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 98.

16. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 47.

17. Военно-статистическое описание Российской империи. – Т. 12, ч. 2. Черниговская губерния. – С. 98.

18. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 273, 274.

19. ДАХО, ф. 3, оп. 95, спр. 395, арк. 150-151.

20. Сумцов М.Ф. Слобожане. – Харків, 1918. – С. 68-69.

21. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 276.

22. Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 59.

23. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 145, арк. 121.

24. Там же, арк. 116.

7. Соціальне розшарування державних селян

Поступове втягнення господарств селян нашого краю в товарно-грошові відносини сприяло посиленню процесу поляризації в їх середовищі. Виникає значна група безземельних і малоземельних селян, які змушені були продавати свою робочу силу, а також невелика, але еко-

домічно сильна верства сільської буржуазії, яка зосередила в своїх руках значні земельні ресурси.

Так, із обстежених у 1838 році декількох господарств козаків містечка Смілого (Роменський повіт), які погодилися на переселення, 31 чоловік (15,2%) із 204 душ чоловічої статі не мали ні землі, ні хати, решта 84,3% володіли лише від 1/4 до трохи більше 2-х десятин землі і лише одна сім'я мала по 25 дес. на ревізку душу [1].

Велику зацікавленість, з точки зору вивчення процесів соціального розшарування серед державних селян, викликає список власників землі сіл Томашівки, Протасівки і смілянських хуторів (Роменський повіт), поданий у таблиці 14 [3] (див. додаток).

І хоч між соціальними групами не можна провести чіткого розмежування, оскільки для їх визначення велику роль відіграє також показник наявності робочої сили, наведений факт відображає цілком очевидно процеси поляризації, які намітилися серед державних селян. Із 15 господарств виділяється група досить забезпечених землею селян державного села і група господарств, яка відносилась до бідняцької верстви. Показово, що така нерівність виникла в результаті господарської діяльності державних селян. Із таблиці видно, що формування заможної селянської верстви йшло за рахунок одержання землі по спадковості або ж придбання її за гроші, які одержано від підприємництва.

Отже, наведений факт свідчить про нерівномірність розподілу землі державних селян в Роменському повіті. В казенних селах і містечках були, з одного боку, селяни, які володіли 100 і більше десятинами землі і, з другого, - малоземельні й зовсім безземельні селяни. Щоб підтримати своє злиденне існування, малоземельні селяни змушені були або зовсім припиняти своє заняття землеробством і, здавши тільки за сплату податків землю, йшли в найми, або вдаватись до кабальної оренди землі в заможних селян. На початку XIX ст. в Роменському повіті, так як і по всій Полтавській губернії, земля здавалась в оренду на таких умовах: 1) за половину або третину врожаю при забезпеченні хазяїном зерна на посів; 2) за гроші, виходячи з розрахунку, по 1 крб. за день землі¹ і 10-й сніп з урожаю; 3) за 7-й, 6-й, а іноді і п'ятий сніп зібраного

¹ На Лівобережній Україні в першій половині XIX ст. розмір орної землі часто визначався в днях. «День» (орної) землі дорівнював 1600 кв. саженців. У свою чергу він ділився на три упруги по 533 кв. сажені в кожній (ДПБ України. – Відділ рукописів. – II № 3687).

і перевезеного урожаю хліба. Крім цього, орендар мав відробити під час жнив на полі хазяїна обумовлене число днів [4].

Заможна верхівка часто наймала в свої господарства робітників за натуральну плату. Так, на початку XIX ст. жнець одержував тут третій-четвертий, а при неврожаї і п'ятий сніп; молотник – шосту, сьому, а при неврожаї одинадцять-дванадцять коробку. При найманні за гроші з хазяйськими харчами, косареві за день платили 25-30 коп., гребцеві – 8-10 коп., волочильникові – 10-15 коп. Вищеназвані розміри натуральної плати тримались беззмінно протягом 30-40-х і 50-х років [5].

За відомостями Полтавської палати державних маєтностей, в 1843 році з 119 тисяч сімей державних селян 39 тисяч сімей, або 105 тисяч душ чоловічої статі, були безземельними. В кінці 40-х років серед державних селян Полтавщини налічувалось до 14 тисяч осіб, що не мали не тільки землі, а і власного житла [6]. Значну їх частину становили державні селяни Роменського повіту. З цих безземельних і безхатних селян постійно вербувались наймані робітники в господарства заможних селян, на промислові підприємства, а також на віддалені заробітки, як уже відмічалось, в Катеринославську, Херсонську губернії і Землю Війська Донського. Щорічно на заробітки відправлялось близько 90 тисяч державних селян Полтавської губернії, що складало приблизно 18,9% жителів чоловічої статі [7].

Отже, нерівномірний розподіл землі, що перебувала у володінні й користуванні окремих груп селян, був одним з важливих факторів у процесі їх розкладу.

Процеси розмежування спостерігаються і в повітах Харківської губернії, де також досить гостро стояло земельне питання. Про розподіл землі між державними селянами Сумського, Охтирського та Лебединського повітів можна судити по таблиці 15, яка складена за даними міністерства державних маєтностей за 1844 рік [8] (див. додаток).

Із таблиці видно, що процес розмежування в повітах нашого краю набрав реальних рис. Значно більше половини державних селян складають групу малоземельних. Поруч з ними значну кількість станов-

лять і середняки, які володіли ділянками від 5 до 10 десятин, найбільше їх в Лебединському повіті (31,7%). Окрім цього, лише по Охтирському повіту виділяється частина самостійних господарств, у яких на ревізку душу припадає більше 10 десятин землі (1,7%). Ця невелика кількість державних селян повіту зуміла зосередити в своїх руках значну частину землі. В Охтирському повіті спостерігалось різке коливання в забезпеченні землею – від 1-2 десятин до 20-30 десятин на душу. Те, що в Сумському і Лебединському повітах не було державних селян з наділами більше 10 десятин на душу і досить велике число середняків по всіх трьох повітах, свідчить, що в 40-х роках ХІХ ст. процес розшарування селянства не набрав великої глибини. Створення нових класових груп серед державних селян було на початковій стадії розвитку.

Більш помітним процес розшарування стає при розгляді кількості худоби серед державних селян. Про це свідчать дані оціночних комісій 50-х років, які показані в таблицях 16-17 [9] (див. додаток).

Як бачимо з таблиць, значна частина господарств взагалі не мала коней і волів. Так, в Охтирському повіті 55,5% обстежених господарств не мали коней, 62,5% - не мали волів, невеликий відсоток складають господарства, які мають коня чи пару волів. В такому становищі більшість господарств державних селян в названих повітах нашого краю не могли вести самостійно свої господарства. В той же час існувала також значна частина державних селян, які займались підприємництвом. До них належали господарства, які мали більше 3-х пар волів. В Охтирському повіті налічувалось 941 (9,8%) таких господарств, Сумському – 492 (8,5%), Лебединському – 945 (13,1%). Деякі з них мали цілі череди.

В Охтирському повіті були господарства, які мали 10-15 і більше пар волів. В той же час більшість господарств державних селян були слабо забезпечені худобою. В результаті цей повіт разом з Куп'янським і Волочанським давали в 1850 році майже половину (41,6%) відходників всієї Харківської губернії [10].

Приблизно такі ж відмінності в розподілі худоби спостерігались і в господарствах державних селян Путивльського, Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Роменського повітів.

Відсутність необхідних засобів виробництва в більшості господарств державних селян призводило до того, що вони постійно відходили від землеробства й починали використовувати свої сили в інших галузях.

Важливим показником розшарування селянства є використання найманої праці в заможних господарствах. Так, на початку 50-х років ХІХ ст. в 6023 (8,5%) селянських господарствах Харківської губернії використовували найману працю на поденних та строкових роботах [11]. В Охтирському, Сумському і Лебединському повітах річна плата чоловікам по найму коливалася від 15 до 18 крб., а жінкам – 7-8 крб. [12]. У 1852 році поденна плата робітнику в Охтирському повіті складала 20 коп., в Сумському – від 26 до 31 коп., Лебединському – 30 коп. [13].

Робітники, що наймалися на цілий рік до заможних селян Глухівського, Конотопського, Кролевецького повітів, одержували в урожайні роки 7-10 крб., а в неврожайні – 4-6 крб. сріблом. Розмір поденної плати різко коливався в залежності від пори року: найвищий він був улітку, під час жнив, і найнижчий – взимку. В 50-х роках найманому сільськогосподарському робітникові платили: за рік 7-15 крб., за місяць, в гарячу пору збирання врожаю – 2 крб., за день 15-20 коп., сріблом [14].

Багато державних селян, особливо після закінчення польових робіт, наймалися на гуральні, цукроварні, селітроварні та інші промислові заклади. Так, у 1843 році на селітроварнях поміщиків Н.Ольшевської і П.Могилатова (Лебединський повіт) працювало 37 робітників із державних селян [15].

Чимало зuboжілих селян працювало на промислових підприємствах, які належали заможній верхівці села. Наприклад, на гончарно-кафельному підприємстві роменського козака Чумаченка працювало декілька дорослих робітників і діти-сироти, прислані Полтавською палатою державних маєтностей [16].

Заробітки найманих робітників були невеликі в порівнянні з існуючими на той час цінами на засоби виробництва. Так, десятина придатної землі в Охтирському повіті наприкінці 50-х років коштувала від 20 до 30 крб. [17], Глухівському – 30 крб., Конотопському – 40 крб., Кролевецькому – 50 крб. [18]. В Чернігівській і Полтавській губерніях в 40-х роках ціни на худобу коливались у межах 20-40 крб. за вола, 10-25 крб. за коня [19].

В Глухівському, Конотопському та Кролевецькому повітах частина малоземельних селян змушена була вдаватись до голодної оренди землі в заможних селян, віддаючи їм половину або третину врожаю. За свою працю такий селянин ледве міг прохарчуватись. Навіть при гарному врожаї після відрахування на посів і харчування він міг одержати всього від 1 крб. до 1 крб. 50 коп. доходу з десятини озимого і ярого хліба [20]. Поширеним був і своєрідний вид найму – “становка”, при якому безземельні селяни зобов’язувалися працювати в господарствах дрібномаєткових поміщиків і заможних селян строком від великодня до закінчення польових робіт, одержуючи за це харчі й третю частину нажатого ними хліба [21].

З особливою силою процес розшарування проявився в середовищі козаків. В перші десятиліття XIX ст. значно почастишали купівля-продаж земель між козаками, хоч офіційно вони не мали права продавати свої землі. Дозволяючи 1832 року цей продаж в межах козацького стану, царський уряд обумовлював його наявністю черезсмужжя й не більше як тридесятинним розміром. Землі, придбані від дворян і “різничинців”, козаки могли продавати без всяких обмежень. Але і щодо спадкових козацьких земель, то всі укази царського уряду були безсилі зупинити перерозподіл їх між окремими соціальними групами.

Заставляння і продаж козаками Кролевецького, Конотопського, Глухівського і Роменського повітів своїх спадкових земель набирають, особливо з 30-х років XIX ст., масового характеру. Власниками їх стають свої “брати”: козаки-куркулі, поміщики і нерідко представники заможної верхівки з кріпосних селян. В більшості випадків продажу землі передувало заставлення. Позичаючи під заставлення землі зuboжілим козакам гроші чи хліб, поміщики і заможні селяни чи козаки змушували їх потім, при неспроможності сплатити своєчасно борг, оформляти часто без будь-якого юридичного договору “купчі кріпості” [22]. Так,

заможний селянин І. Батюк з Охтирського повіту скуповував землі по купчих кріпостях і закладних. Він зумів розширити своє господарство, перетворивши його на маєток, який оцінювався у 15 тисяч карбованців. В його господарстві налічувалась значна кількість голів худоби й 250 дес. землі, придбаної за гроші [23]. В Сумському повіті заможний селянин І. Бережний шляхом підприємницької діяльності й експлуатації односельчан купив за гроші 170 десятин землі [24].

Особливо виділялися серед торгової частини населення нашого краю державні селяни слободи Боромлі (Охтирський повіт). В результаті активної торгівлі худобою, хлібом, іншими продуктами сільсько-господарського виробництва частина з них, маючи порівняно великі капітали від 1 до 10 тис. крб. сріблом, розширювали свої господарства за рахунок купленої землі. Боромлянські заможні державні селяни володіли винокурнями, підприємствами та млинами [25].

Розбагатіли державні селяни, маючи десятки десятин землі, придбаної за гроші, вкладали також свої капітали і в промисловість. Так, уже згадуваний роменський козак Чумаченко володів добре обладнаним кахельним підприємством, яке виготовляло спеціальні форми для підприємств цукрової галузі промисловості [26].

Урядовці, проводячи переписи козаків, вже давно почали розподіляти господарства козаків на “достатніх”, “середнього достатку”, “бідних” і “тих, хто нічого не мають” або “поденщиків”.

У зв'язку з поширеним малоземеллям багато козаків змушені були орендувати землю у поміщиків за третину врожаю, яку вони зобов'язувалися не тільки зібрати, а й перевезти на тік землевласника [27].

В Роменському, Кролевецькому, Конотопському та Глухівському повітах багато козаків, позбавлених тягла і реманенту, змушені були здавати багачам свої землі в оренду за досить низьку плату натурою, а то й просто лише за плату казенних податків. Прибравши до своїх рук за безцінь землі, заможна верхівка одночасно діставала й дешеві робочі руки. Ті ж самі збіднілі козаки наймалися до них за 1/4 або за 1/5 зжатого хліба чи за 1/10 намолоченого зерна. Крім цього, вони повинні були виконувати в господарстві наймача цілий ряд додаткових робіт [28].

Маючи значні суми вільних грошей, заможна верхівка вдавалась до орендування різних казенних статей, які в її руках перетворювались у досить важливе джерело доходу. В 40-50-х роках багатії названих повітів орендували казенні млини, гуральні, ярмаркові та базарні площі, рибні ставки, пасічні місця та ін.

Частина заможних селян переходила в стан міщан і купців. У 40-х роках в нашому краї уже була значна група селян, яка сплачувала податки третьої, другої і навіть першої гільдії та мала право вести оптову торгівлю. Так, у 1859 році в Охтирському повіті налічувалось 294 купців обох статей, серед них - 35 таких, які оголосили про свої капітали. В Лебединському повіті відповідно 244 і 27, Сумському – 536 і 2 [29]. Більшість з них – вихідці з державних селян.

Наведені дані про початок розкладу державних селян свідчать про те, що в повітах нашого краю ще задовго до реформи серед селян почали створюватись дві протилежні групи: з одного боку – заможна верхівка і з другого – сільська біднота. Зосередивши в своїх руках основну частину землі та інші засоби виробництва, заможні селяни постійно вдавались до експлуатації праці безземельних та малоземельних селян. Щоб поставити в залежність від себе односельчан, господарства яких зубожіли і руйнувались, заможні селяни застосовують різноманітні форми економічного закабалення.

Закінчуючи огляд фактичних даних про соціально-економічний розвиток Сумщини в дореформений період, зробимо головні висновки, які впливають з них. Насамперед, слід відзначити, що у сільському господарстві нашого краю продовжувала панувати панщинна система з її натуральним господарством, прикріпленням безпосереднього виробника до землі, позаекономічним примусом і надзвичайно низьким і рутинним станом техніки. Але ця система переживала процес розкладу, що було зумовлено розвитком в її надрах капіталістичних відносин.

Поміщики володіли більшістю землі краю. Пристосування їх до умов товарного виробництва супроводжувалося скороченням селянських наділів, обезземеленням частини селян, яких власники перетворювали в дворових і місячників.

Зосереджуючи в своїх руках переважну кількість орної землі,

лісу та сінокоосу, поміщики володіли і значною кількістю селян. Кріпосні селяни перебували на панщині, розміри якої залежали повністю від поміщика і зростали протягом першої половини XIX ст.

Щодо володіння землею і кріпаками, на території сучасної Сумщини були великі, середні і дрібні поміщицькі господарства. Виробляючи в своїх маєтках сільськогосподарські продукти не тільки для власних потреб, а й для продажу, поміщики посилювали експлуатацію селян, що спричиняло руйнування селянських господарств, а разом з тим і тієї основи, на якій тримались їх маєтки. Тому в розвитку поміщицьких господарств прослідковувалась, з одного боку, товаризація, а з іншого – їх економічний занепад. Заборгованість поміщиків була не тільки супутниками процесу розкладу кріпосницької системи, а й одним з його показників. Чим швидше відбувався процес розкладу, тим більше зростала заборгованість поміщиків.

Поруч з кріпаками на території сучасної Сумщини було багато державних селян, які за чисельністю переважали перших. Вважаючись особисто вільними, державні селяни зазнавали експлуатації як з боку держави, так і з боку поміщиків. Гостре малоземелля, зумовлене захопленням казенних земель місцевими поміщиками, і зосередження землі в руках заможної верхівки, примітивна техніка і нераціональна система землеробства - усе це значно погіршувало становище державних селян.

Проникнення товарно-грошових відносин в натуральне селянське господарство стало повсюдним явищем в дореформений період. Більш успішно проникали товарно-грошові відносини в господарства оброчних державних селян взагалі і особливо в господарства двох крайніх груп – заможної верхівки і сільської бідноти, яка в основному жила з поденних та сезонних заробітків.

З товаризацією селянських господарств нерозривно зв'язаний процес розкладу селянства, вихідним пунктом якого була майнова нерівність. Цей процес проявився не тільки в нормальних відносинах селян, а і в їх заняттях промислами та торгівлею. Швидше і глибше він відбувався серед тих категорій селян, які, будучи особисто незалежними, користувались у веденні свого господарства більшою економічною самостійністю. Це стосується, в першу чергу, різних груп державних селян.

Загалом, всі соціально-економічні явища, що мали місце в дореформеній економіці України, перш за все Лівобережної, в тій або меншій мірі, при збереженні своїх особливостей, властиві й економіці нашого краю розглядуваного періоду.

Джерела та література

1. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 78.
2. Там же. – С. 79.
3. Там же.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 287.
5. Там же. – С. 285.
6. Там же. – С. 287.
7. Штукенберг И. Статистические труды. – Т. 2. – СПб, 1860. – С. 24-25.
8. Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – Киев, 1883. – С. 69-70.
9. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 83.
10. Там же. – С. 81.
11. Там же. – С. 84.
12. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. – Харьков, 1857. – С. 66.
13. ДАСО ф. 750, оп. 1, спр. 307, арк. 3.
14. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 286.
15. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України (кінець ХVІІІ - перша половина ХІХ ст.). Київ, 1958 – С. 70.
16. Там же. – С. 71.
17. ДАСО ф. 399, оп. 1, спр. 2, арк. 26.
18. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 689.

19. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 76.
20. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 286.
21. Там же.
22. Там же. – С. 293.
23. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 85.
24. Там же. – С. 86.
25. Там же.
26. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 334.
27. Там же. – С. 294.
28. Там же. – С. 295.
29. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 69, 71, 73.

Розділ ІІІ. Промисловий розвиток Сумщини.

1. Загальна характеристика промислового розвитку краю.

В умовах розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи господарства та розвитку в її надрах капіталістичного укладу відбувається поступовий розвиток промисловості: збільшується число промислових підприємств, зокрема, капіталістичних, зменшується обсяг виробництва і число кріпосницьких закладів; виникають нові галузі промисловості і посилюється процес переходу промисловості від дрібних селянських промислів і міського ремесла до мануфактури і від мануфактури до фабрики, застосовуються перші машинобудівні заводи.

Мануфактурне виробництво в дореформений період було переважаючим в нашому краї. При швидкій поляризації суспільства і первісного нагромадження капіталу зростала чисельність капіталістичних мануфактур, а потім і фабрик. Надзвичайно велику роль в цьому процесі відігравав купецький капітал і товарний обіг. Ми вже відмічали наявність великої кількості купців в нашому краї напередодні реформи. Капітали купців збільшувалися, як і число душ багатих – першогільдійців. Наприклад, 1821 року в Путивлі купців першої гільдії на-

лічувалось 12, другої – 215, третьої¹ – 132 [1]. Капітали купців виступали прискорюючим фактором в розвитку як промислових підприємств, так і цілих галузей промисловості.

В першій половині XIX ст. певного поширення на території сучасної Сумщини набули такі галузі промисловості, як харчова, селітроварна, суконна, полотняна, шкіряна, салотопна, свічко-миловарна, фарфоро-фаянсова, чавуноливарна та машинобудівна.

Хаотичний стан тогочасної статистики та відсутність повних даних не дає можливості точно встановити загальну кількість і визначити характер промислових підприємств на території сучасної Сумщини на початку XIX ст. Можна лише з певністю сказати: оскільки найбільш розвинутою в промисловому відношенні була тоді Лівобережна Україна, то це в таку ж мірою стосується і нашого краю. Тут знаходились такі значні промислові підприємства, як Путивльська суконна мануфактура, Шосткинський пороховий завод, численні гуральні, селітроварні. Значного поширення набрали різноманітні селянські промисли. Деяке уявлення про кількість промислових підприємств у нашому краї в різні роки дає таблиця 18 [2] (див. додаток), яка відображає розподіл промислових підприємств (без винокурень) по губерніях Лівобережної України.

Таблиця відбиває неухильне зростання числа промислових підприємств на Лівобережній Україні протягом 1825-1860 рр. Це підтверджується і даними по окремих повітах нашого краю. Якщо не брати до уваги винокурні, то на 1802 рік жодного підприємства по Сумському, Лебединському і Охтирському повітах не числилось [3]. У 1810 році в цих повітах їх було 5 [4], 1832 року – 34 [5], 1846 – 41 [6], 1860 – 99 [7]. Отже, протягом першої половини XIX ст. прослідковується порівняно швидке зростання чисельності промислових підприємств у нашому краї.

Одночасно з ростом загального числа промислових підприємств збільшувалась вартість їх продукції. За 1860 рік вартість продукції промислових підприємств по Охтирському повіту складала 559550 крб., Лебединському – 319298, Сумському – 1431862 [8].

¹ З 1794 по 1861 р. майновий ценз для купців третьої гільдії складав від 2 до 8 тис. крб., другої – від 8 до 16 тис. і першої – від 16 до 50 тис. крб.

Промислові підприємства на Сумщині, так як і по всій Україні, щодо приналежності розподілялась на поміщицькі, купецькі, міщанські, селянські і казенні. В нашому краї казенним був Шосткинський пороховий завод, Глушківська мануфактура засновувалась як посесійна, згодом стала вотчинно-посесійна. На Шосткинському пороховому заводі працювали здебільшого солдати та рекрути. Для того часу це було велике підприємство, яке мало загальноімперське значення. У 1860 році на ньому було зайнято в основному виробництві 3300 робітників, які в цей рік випустили 53421 пудів продукції [9]. Казні належав і Шосткинський капсульний завод, заснований 1848 року. Про масштаби виробництва цього підприємства свідчать дані за 1860 рік, в який було виготовлено близько 50 мільйонів капсулів на суму 103485 крб. [10].

Капіталістичні і феодально-кріпосницькі підприємства мали корінні відмінності. Так, коли на підприємствах першого типу застосовувалась вільнонаймана праця, то на підприємствах другого типу – кріпосна, примусова; якщо на капіталістичних підприємствах існувала договірна заробітна плата, то на феодально-кріпосницьких її або зовсім не існувало, або вона залежала виключно від волі підприємця. Відрізнялись капіталістичні підприємства від феодально-кріпосницьких і характером збуту продукції. В той час, коли перші працювали на широкий ринок, другі задовольняли, головним чином, потреби казни і маєтку. Проте обидва типи підприємств були і проявом розкладу феодально-кріпосницької системи господарства, і діючим чинником цього розкладу. Навіть на кріпосницьких підприємствах феодальні відносини мали цілий ряд своєрідностей: багато кріпосних робітників були відірвані від засобів виробництва й існували за рахунок заробітної плати, поміщики-підприємці одержували доходи, не тільки у вигляді ренти, а й у вигляді прибутку з вкладеного капіталу.

Основну частину промислових підприємств складали поміщицькі (кріпосні) і купецькі — капіталістичні. Заснуванню поміщицьких підприємств сприяли: невисокий рівень розвитку продуктивних сил взагалі, феодальна власність на землю, наявність дармової робочої сили і власної сировини, а також протекціоністська політика царського уряду.

Особливо багато кріпосницьких підприємств було в горілчаній, бо-

рошномельній, полотняній, суконній, паперовій, селітроварній, чавуно-ливарній промисловості. Капіталістичні підприємства займали панівне місце в салотопній, свічково-миловарній, шкіряній промисловості.

Мануфактури, фабрики і заводи, що ґрунтувались на найманій праці і передовій на той час техніці, витісняли технічно відсталі підприємства, засновані на примусовій малопродуктивній праці кріпаків. Проте поміщики Сумщини продовжували зосереджувати в своїх руках основну частину вартості промислової продукції. Вони зберегли за собою панівне місце в таких найрозвинутіших галузях промисловості як горілчана та цукрова.

Промислові підприємства на території сучасної Сумщини, так як і всієї України, в дореформений період розташовувались в містах, містечках і селах. Розташування їх в містечках і селах обумовлювалося, значною мірою, поміщицьким підприємництвом, а також наявністю селянських промислів. Якщо врахувати факт того, що головними галузями промисловості в нашому краї були харчова і переробка відходів тваринництва, це якраз і пояснює галузеву структуру промисловості. Підприємства цих галузей розміщувалися ближче до сировини, тобто у селах, а не в містах. Так, наприклад, 1860 року із 77 підприємств Сумського повіту у повітовому місті Суми розміщено було 7 підприємств, заштатному місті Білопілья – 8, по селах – 62 [11]. Із 44 підприємств Лебединського повіту на цей рік в Лебедині було 4, решта 40 – в селах [12]. Із 43 промислових закладів Охтирського повіту, також на 1860 рік, у місті Охтирці знаходилось 6, всі інші 37 – по селах [13]. В окремих селах було більше підприємств, ніж у повітових містах. Так, згідно даних 1845 року в селі Хоружівці Роменського повіту працювало 3 селітрових підприємства, 2 – суконних, 1 полотняна мануфактура і 1 пивоварний завод [14]. Отже, переважна більшість промислових підприємств у нашому краї розміщувалася по селах.

Джерела та література.

1. Лепешкина Е.Н. Развитие торговли в Путивле и формирование путивльского купечества в XIX – начале XX века: - Матеріали другої

Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – С. 32.

2. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 13.

3. ДАХО ф. 3, оп. 8, спр. 71, арк. 7.

4. Там же, оп. 18, стр. 17, арк. 26.

5. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – Київ, 1959. – С. 418-423.

6. Там же. - С. 435-440.

7. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 245-248.

8. Там же.

9. Домонтович М. Материали для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 361.

10. Там же. - С. 364.

11. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 247, 248.

12. Там же, арк. 246.

13. Там же, арк. 246, 246.

14. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 466.

2. Стан ремесла.

Найпримітивнішою формою промисловості виступає ремесло. Воно стало невід'ємною частиною міського життя і в той же час дуже поширювалося і на селі. Ремісник все більше утверджується як товаровиробник, а ремесло, яке виробляє свої товари на ринок, а не для власного вжитку, або вжитку споживача-замовника, стає вже кустарною промисловістю.

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. розвиток ремесла, перш за все міського, проявлявся насамперед у відокремленні ремесла від землеробства, поглибленні в ньому капіталістичних відносин, зростанні числа ремісників. З роздробленого дрібного виробництва виникає капіталістична проста кооперація, капіталістична майстерня, яка в ряді випадків переросла в мануфактуру.

На Сумщині, як і загалом по Україні, ремісники об'єднувалися у цехи. Організаційні форми і основні засади діяльності цехів були визначені Ремісничим положенням 1785 року, Статутом цехів 1799 року і Законом 1852 року. Правда, чимало ремісників продовжувало залиша-

тись поза цеховими об'єднаннями. Найпоширенішими цехами в розглядуваний період були: кравецький, кушнірський, шевський, ковальський, ткацький, бондарський, гончарний, різницький, перепечайський (випікання хліба), шаповальський. Так, в повітовому місті Ромнах з давнини існувало 6 ремісничих цехів: ковальський, м'ясницький, калачницький, кравецький, шевський і ткацький. Кравецький, шевський, ковальський, різницький і перепечайський цехи були у Глухові [1].

Найбільше цехових людей зосереджувалось у повітових містах Глухові, Лебедині, Сумах, Охтирці, Конотопі, Ромнах, Путивлі. Так, в 1861 році в Лебедині налічувалось цехових людей чоловічої статі 1240 і жіночої – 1252, всього – 2492 чол., в Охтирці, відповідно – 1173, 1788 і 2363, в Сумах – 1062, 1126 і 2188 [2]. А, наприклад, в Сумському повіті на цей рік всього налічувалось цехових людей 4254 чол. обох статей [3].

Аналіз даних по Сумщині засвідчує тенденцію до зменшення кількості цехових людей в дореформений період. Так, у 1799 році в Лебедині проживало цехових людей чоловічої статі – 1520 і жіночої – 1335, всього – 2855. В порівнянні з 1861 роком число цехових людей зменшилось на 363 чол. [4]. Це є свідченням поступового занепаду цехового ремесла. Також його стан був зумовлений посиленням феодалських відносин, які не відповідали вимогам розвитку продуктивних сил. Правда, в окремих містечках можна засвідчити і зростання кількості цехових людей, зокрема в Сумах. З 1852 по 1861 рік їх число зросло тут на 161 чол. обох статей [5].

Слід також відзначити, що ремесло, очевидно, було не досить розвинутим, якщо зважати на співвідношення цехових ремісників до всього населення повітів. Так, по Охтирському повіту цей показник складає 3,6%, Лебединському – 2,7%, Сумському – 2,1% [6].

В ряді міст і містечок ремісники займались, крім свого ремесла, ще й землеробством. Сполучення ремесла з хліборобством було характерним для тих ремісників, які не входили в цехи. Загалом ремесло в нашому краї не занепадало, хоч і розвивалось повільно. Це можна

підтвердити на прикладі кількісного зростання ремісників, як цехових, так і позацехових. Так, якщо в Сумах у 1780 році налічувалось 317 ремісників, то вже у 1858 році їх було 934, в тому числі майстрів – 312, підмайстрів, або, як тоді їх вже називали, робітників – 331 і учнів – 291 [7]. У менших, ніж Суми, повітових містах, в тому ж році налічувалась також значна кількість ремісників. В Охтирці їх значилось 826 чол., серед них майстрів – 228, робітників – 359 і учнів – 239 [8]. В Конотопі на 1860 рік, відповідно – 484, 198, 183 і 103 [9]. Найбільше ремісників у 1860 році в нашому краї було у Глухові – 1777 чол., з них майстрів – 403, робітників – 416, учнів – 358 [10]. Переважали ремісники таких професій: кравці, шевці, черевичники, столяри, ковалі, циркульники, склярі, булочники, хлібники, слюсар, пічники і т. д. Все ж кожне місто характеризувалось переважанням тих чи інших ремісничих професій. Так, у 1837 році в місті Лебедині із 660 ремісників було: обручників – 100, чимбарів – 80, кушнірів – 70, кожухарів – 60, кравців – 60, черевичників – 50, ткачів – 50, ковалів – 50, гончарів – 35, столярів – 20, срібних справ майстрів – 5 [11].

Серед ремісників Лівобережної України особливо славились охтирські плахитниці, глиняські гончарі, кролевецькі ткачі [12].

В кожному місті та містечку існувало багато різноманітних ремісничих майстерень, в яких вироблялись речі широкого вжитку, одяг, взуття, харчові продукти. На 1861 рік в місті Сумах числилося 194 таких ремісничих закладів [12].

В умовах розвитку товарного виробництва ремісники все ж не могли обмежуватись працею на місцевих замовників, а все більше виробляли товарів для збуту на близьких і віддалених ринках. Одночасно з цим в їх середовищі поглиблюється процес соціального розширення. Це неминуче вело до створення серед ремісників двох нових класових груп: міської буржуазії – власниці промислових підприємств – і найманих робітників, що рекрутувались з закабалених скупщиком дрібних ремісників.

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К., 1958. – С. 45-46.
2. Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 94-97.
3. ДАХО ф. 3, оп. 142, спр. 149, арк. 71.
4. Лебедин. Збірник архівних документів і матеріалів. – Харків, 1997. – С. 24; Памятная книга Харьковской губернии. – С. 94-97.
5. ДАХО ф. 251, оп. 1, спр. 217, арк. 22.
6. Памятная книга Харьковской губернии. – С. 94-97.
7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 100.
8. Там же. – С. 101.
9. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 369.
10. Там же.
11. Лебедин. Збірник архівних документів і матеріалів. – С. 61.
12. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 48-49.
13. Там же. – С. 48.

3. Харчова промисловість.

Із галузей промисловості, що розвивалися на території сучасної Сумщини в першій половині XIX ст., найбільшого поширення набула харчова промисловість: винокурна, цукрова, борошномельна, олійна. Монополію в цих галузях захопили поміщики. Гуральництвом займались, крім поміщиків, також державні селяни і міщани. Їх заклади мали невеликі розміри і обслуговувались 5-10, а то й 2-3 робітниками.

З початку XIX ст. поміщики домагаються від царського уряду нової заборони козацьким і селянським господарствам виробляти і продавати горілку. З цією метою вони пускали в хід свою політичну владу і економічну могутність, знаходячи з боку урядових кіл підтримку і сприяння. І тому виробництво горілки в маєтках поміщиків на продаж продовжувало невпинно зростати. В умовах низьких цін на хліб горілка давала в 2-3 і навіть в 4 рази більше доходу, ніж хліб [1]. Крім цього, поміщики, використовуючи “барду” (відходи горілкового ви-

робництва), відгодовували в своїй мастках на продаж значну кількість великої рогатої худоби, яку вони скуповували на навколишніх ярмарках. Все це пояснює той швидкий розвиток, який переживало гуральництво майже протягом всього дореформеного періоду.

Поміщицькі гуральні мали невеликі розміри. Вони виробляли в більшості від кілька сот до кількох тисяч відер горілки на рік і часто обслуговувалися 5-10 робітниками. Так, в Охтирському повіті в 1807 році із 115 поміщицьких гуралень лише 5 мали понад 10 робітників кожна, а решта – від 2 до 10 робітників [2]. Це були в основному кріпосні селяни, що відбували панщину, частину становили вільнонаймані робітники. В цей рік на всіх гуральнях Охтирського повіту працювало 232 вільнонайманих і 289 кріпосних робітників, в Лебединському – на 65 гуральнях, відповідно – 195 і 260 [3]. Напередодні реформи працею на гуральнях була зайнята більша частина робітників повітів. Зокрема, в Сумському повіті з 2876 робітників і майстрів на гуральнях працювало 393, в Лебединському, відповідно – 2370 і 360 [4].

Характерним було те, що лише невелика частина гуралень могла бути названа заводами у власному розумінні цього слова. Великі гуральні виробляли понад 50 тис. відер горілки щорічно, але таких підприємств було мало. Технічний прогрес горілчаного виробництва гальмувався монополієм становищем поміщиків у цій галузі, перевагою тут кріпосної праці. Незважаючи на те, що вже в 20-х роках у гуральництві застосовувався паровий спосіб, ще навіть в 40-х роках XIX ст. на більшості гуралень нашого краю техніка виробництва горілки лишалась примітивною.

Протягом першої половини XIX ст. зменшується число винокурень, хоч виробництво горілки зросло. Так, якщо у 1819 році в Сумському повіті було 72 винокурних підприємства, Охтирському – 89 [5], то у 1836 році їх налічувалось, відповідно – 16 і 38 [6]. У 1819 році всі винокурні Сумського повіту виробили 392992 відра горілки [7], в 1839 році – 523600 [8]. А в 50-х роках Сумський повіт щорічно випускав понад мільйон відер цієї продукції [9]. За даними 1861 року в Сумському повіті працювало 28 винокурень, Охтирському – 18, Лебединському – 24 [10], Глухівському – 41, Конотопському – 25, Кролевецькому – 18 [11].

Деякі поміщицькі гуральні виробляли десятки тисяч відер горілки. Так, у 1843–1844 рр. на гуральні К.Уварової (Конотопський повіт) викурено було 56 тис. відер горілки, на гуральнях І.Наумова та І.Соломки (Кролевецький повіт) – по 30 тис. відер [12]. До середніх підприємств цієї галузі можна віднести гуральню поміщиці Фролової (с. Рубанка Конотопського повіту). В 1859-1860 рр. на цьому підприємстві за рік викурено понад 20 тис. відер горілки [13].

Протягом всього дореформеного періоду в усіх повітах нашого краю, які входили до складу Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній, гуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед всіх інших галузей промисловості. Так, у 1860 році на винокурну промисловість, за неповними даними, у Сумському повіті припадало майже 26,8%, Лебединському – 52,9% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств [14].

Вироблену на гуральнях горілку поміщики продавали в своїх шинках, а також на місцевих та віддалених ринках. Чимало горілки вивозилось в Білорусію, Новоросійський край, Бессарабію.

Одночасно з гуральнями частина поміщиків влаштуувала броварні й медоварні, а також підприємства, зв'язані з виробництвом борошна, крупи, олії тощо. Але доходи від цих видів сільськогосподарської продукції становили порівняно незначну частину в загальній сумі поміщицьких прибутків.

В першій половині XIX ст. серед виробництв по переробці сільськогосподарської продукції найбільшого розвитку на Сумщині після гуральництва, набрало цукроваріння. До 1860 року цукроварні будувались переважно поміщиками. Останні, маючи в своєму розпорядженні дармову робочу силу, ліс та землю для вирощування цукрових буряків, одержували за рахунок цукроварень значні прибутки. Кожна десятина землі в хліборобських маєтках давала доходу 1 крб. 48 коп., а в промислових – 2 крб. 06 коп. [15].

Розвитку цукрової промисловості в поміщицьких маєтках сприяла також у значній мірі митно-тарифна політика царського уряду. Так, в 1819 році було зовсім заборонено ввіз цукру рафінаду, а тростинний цукор-пісок оподатковувався митом в розмірі 75 коп. з кожного пуда. В наступні роки мито на цукор постійно зростало і досягло в 1840 році 3 крб. 80 коп. [16].

У другій половині 30-х років починається посилене будівництво цукрових заводів в нашому краї. Лише в Сумському повіті у 1839 році уже діяло 6 цукроварень [17]. Сумський, Лебединський і частково Охтирський повіти в 40-х роках мали найбільше число цукрових заводів по Харківській губернії, а остання перетворюється в центр цукроваріння Лівобережної України. Значному розвитку цукрового виробництва в названих повітах сприяли такі умови, як наявність регулярних ярмарків та зручне сполучення з Москвою, що забезпечувало збут цукру.

За даними 1846 року в Охтирському повіті діяв один цукровий завод (с. Мезенівка), в Лебединському – 3 (села Бобриця, Терни, Рудки), в Сумському – 12 (села Юнаківка, Низи, Хотінь, Старе, Миколаївка, Рогозне, Гребениківка, Пушкарівка, Іванівка, Писарівка, Куянівка (2 з-и)) [18]. Слід відмітити характерну особливість Сумського повіту, де цукроварні в більшій мірі відкривалися представниками державного бюрократичного апарату, військових службовців. Для них підприємство було лише додатковим прибутком, бо вони і їх сім'ї жили, в основному, за рахунок платні за службу. Саме через це вони направляли отримані від підприємства прибутки на розширення виробництва.

50-ті роки стали новим станом розвитку цукрового виробництва на Сумщині. Темпи зростання кількості підприємств дещо уповільнились. У 1850 році у Сумському повіті в дію вступила цукроварня поміщика М.Д.Рахманова (с. Великі Бобрики). У 1857 році поміщик Я.Я.Воропанов розпочав виробництво цукру на хуторі Атіньському. Зате у другій половині 50-х років досить швидко здійснювалась технічна перебудова підприємств, в ході якої “вогневі” заводи переводились на “парові”. Головним у цьому процесі був перехід від виварювання соку і сиропу на “голому вогні” до його згущення парою. У 1859 році на заводах Сумського повіту було вже 28 паровиків, загальною потужністю у 848 кінських сил і 23 парові машини потужністю у 196,5 кінських сил, якими приводилися у дію водяні насоси, терки, преси та інше обладнання [19].

Великими цукровими підприємствами на Сумщині в цей період володіли князь Щербатов (с. Терни), поміщик Кондратьєв (с. Низи), Зборомирський (с. Старе), графиня Толстая (с. Гребенниківка). Їх за-

води переробляли в середньому від 10000 до 65000 пудів цукрових буряків кожний, виробляли від 800 до 3,5 тис. пудів цукру-піску [20].

На кінець 50-х років в кожному повіті нашого краю працювало по декілька великих цукроварень. У 1959 році в Охтирському повіті діяло 5 цукрових заводи, Лебединському – 8, Сумському – 8 [21], Роменському – 3 [22].

Наприкінці 50-х років найбільшими цукровими підприємствами Чернігівської губернії вважались цукроварні купця Терещенка (Глухівський повіт), княгині Долгорукової (Кролевецький повіт) [23]. У 1861 році з 65 цукрових підприємств Чернігівщини 10 із них працювало в Глухівському повіті, 9 – Кролевецькому і 3 – Коногоському [24]. За свідченням М. Домонтовича, по Чернігівщині в дореформений період парових цукроварень було лише 9, напівпарових – 2, всі інші – вогневі [25].

У 1856-1857 рр. в губернських звітах вперше з'являються повідомлення про кількість робітників, зайнятих в цукровому виробництві. Так, в Харківській губернії на 25 цукроварнях працювало 5310 робітних людей, в Чернігівській на 69 цукроварнях – 12008 чоловік [26].

В 50-х роках цукрова галузь промисловості нашого краю набирає рис капіталістичного характеру. В неї вкладали капітали не лише великі, титуловані дворяни-землевласники, але й представники національної буржуазії, зокрема Терещенки, Харитоненки та ін.

Внаслідок запровадження технічних удосконалень, проникнення купецького капіталу й часткового використання поряд із кріпосною найманою праці продуктивність праці на цукрових заводах зростала. Якщо в 1849 році на одного робітника припадало 25,5 пуда виробленого цукру, то в 1859 році – 42,6 пуда [27]. І все ж ціни на цукор були високі від 5 до 5 крб. 50 коп. за пуд [28]. Слід також відмітити, що кріпацька праця в цукровій галузі промисловості Сумщини ще переважала, гальмуючи дальший технічний прогрес і ріст продуктивності праці.

Дальшого промислового значення набрало борошномельне виробництво, яке було дуже розпорошеним. Воно поділялося на хатне виробництво, що базувалося на ручних жорнах, і млинарсько-промислове. Млини в своїй більшості поділялись на вітряні і водяні. Кожний млин обслуговувався одним мірошником. Як правило, з таких млинів бо-

рошно йшло не на ринок, а для задоволення власних потреб селян. Лише власники млинів, одержуючи за помол зерна мірчук, мали в своєму розпорядженні чимало борошна, яке продавали на сільських і міських базарах.

Мукомельне виробництво було поширеним по всіх повітах нашого краю. Так, на початку XIX ст. в Конотопському повіті було 963 вітряних млинів, Глухівському – 907, Роменському – 428 і 231 водяних млинів [29]. За даними 1836 року, в Охтирському повіті налічувалось 126 водяних млинів і 407 вітряків, Сумському, відповідно – 233 і 211 [30].

Млини належали поміщикам, козакам, державним селянам, купцям, монастирям, а також державі і знаходились переважно в селах і містечках. Окремі поміщики мали по 2-5 і більше млинів. На поміщицьких млинах працювали за нарядом кріпосні селяни, відбубаючи панщину. Із числа кріпаків були і мірошники. Набувши спеціальності, вони відбубали тут постійну панщину.

В той час, коли продукція селянських млинів йшла в основному на задоволення власних господарських потреб, продукція поміщицьких млинів в значній мірі – безпосередньо чи посередньо – йшла на ринок.

В кінці 40-х років XIX ст. в Україні з'являються парові млини, продукція яких майже виключно йшла на продаж. В нашому краї перші парові млини з'явилися в Клинцях та Ропську Кролевецького повіту [31]. У дальшому млинарське виробництво розвивалось більш успішно.

Поміщикам, купцям і заможним селянам належали численні олійниці по переробці конопляного, суріпного, рапсового, соняшникового насіння. Так, в 1861 році в Лебедині працювало 18 олійницьких закладів, Сумах – 17 [32]. Переважна більшість олійниць була ручною і обслуговувалась 2-3 робітниками. Виникали також і водяні з продуктивністю близько 400 пудів олії на рік [33].

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С. 179.
2. Там же.

3. Там же. – С. 180.
4. Там же.
5. ДАХО ф. 3, оп. 43, спр. 77, арк. 171, 202.
6. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 187, 189.
7. ДАХО ф. 3, оп. 43, спр. 77, арк. 202.
8. Там же, оп. 122, спр. 37, арк. 327.
9. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 327.
10. Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 114-115.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 300, 302.
12. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 178.
13. Там же. – С. 179.
14. Там же.
15. Там же. – С. 173.
16. Там же. – С. 183.
17. ДАХО ф. 3, оп. 122, спр. 37, арк. 327.
18. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 435, 439.
19. Раковський Л.Е. З історії цукрової промисловості Сумського повіту у ХІХ ст. Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – С. 67.
20. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 245-248; Даниленко Л.А. Из истории отечественной сахарной промышленности (1800 г. – начало ХХ в.). Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции 5-6 апреля 1990 года. – Сумы, 1990. – С. 54.
21. ДАХО ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 70, 74, 78.
22. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 466.

23. Там же. – С. 338.
24. Домонтович М. Матеріали для географії і статистики Росії. Чернігівська губернія. – С. 333.
25. Там же. – С. 332.
26. Воблій К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – Т. 1. — М., 1928. – С. 182.
27. Рибалка І.К. Історія України. – Ч. 2. Від початку ХІХ століття до лютого 1917 року. – Харків, 1997. – С. 39.
28. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 330.
29. Анатъева Т.Б. Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1997. – С. 86, 103, 107, 218.
30. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 183.
31. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – С. 20.
32. Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 114-115.
33. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 203.

4. Виробництво по обробці волокнистих речовин.

Вагоме місце в промисловому розвитку Сумщини займало суконне виробництво. Переважаючу роль в ньому відігравали поміщицькі підприємства до 40-х років, а подекуди і до 50-60 років ХІХ ст. Наявність постійного ринку збуту і поставки солдатського сукна в казну, урядові субсидії і протекційна політика царського уряду – все це сприяло зростанню числа суконних підприємств у маєтках поміщиків. Всі поміщики, які засновували суконні підприємства і зобов'язувались постачати сукно в казну, одержували безпроцентні позики строком на 10 років. За кожен тисячу аршинів сукна, здану понад норму в казну, їм видавали в кредит по 3 тис. крб. [1].

Дуже важливу роль в розвитку суконного виробництва, як нашого краю, так і всієї Російської імперії, відіграла Глушківська (Путивльська) мануфактура, заснована ще 1717 року купцем Іваном Дубров-

ським і генералом Корчміним. В розглядуваний період саме таким мануфактурам змішаного типу належала головна роль у руйнуванні середньовічних і становленні нових капіталістичних відносин. Ця мануфактура мала філіали в Глушкові, Корижі, Глушці і Тьоткіно. В 1812 році на ній працювало 563 суконних і каразейних ткацьких верстатів, на яких вироблялося до 500 тис. аршин сукна і більше 130 тис. аршин каразей [2]. У 1824 році на мануфактурі числилося 6672 кріпосних робітників, які належали князю П.С.Потьомкіну [3]. У 1858 році підприємство як посаг перейшло до графа Рібоп'єра, який зрештою продав його купцю і промисловцю Терещенку. Останньому вона належала аж до 1917 року.

Перед реформою на мануфактурі з'являються машини, за допомогою яких було механізовано ряд виробничих процесів. Мануфактура стає фабрикою, хоча довгий час тут жодного найманого робітника не було. Це була феодальна фабрика.

В суконній галузі промисловості нашого краю до початку 30-х років провідне місце займали також мануфактури поміщиці Рахманової в селі Великі Бобрики (Сумський повіт) та титулярного радника І.В. Маркова в селі Буймері (Лебединський повіт). Зокрема, на останній у 1811-1812 роках було зайнято до 40 кріпаків. Вовну привозили з Полтавської, Катеринославської, Херсонської та інших губерній. Сукна, вироблені за контрактом для казни, поставлялись у Воронежське комісаріатське комісіонерство в кількості 2172 аршин, в Кременчуцьке комісаріатське депо – 1843, у вільний продаж – 2196, на потреби двора – 1026, на інші витрати – 2340, всього – 9577 аршинів [4].

В суконній галузі промисловості прослідковується тенденція до зменшення кількості поміщицьких підприємств. Так якщо у 1839 році в Сумському повіті налічувалось 3 суконних мануфактури, то напередодні реформи їх залишилась лише одна [5]. На цей час в Лебединському повіті працювало 3 суконних мануфактури, Роменському – 3 [6]. Їх продукція йшла на близькі і віддалені ринки.

Всі суконні мануфактури в нашому краї були вотчинні, лише Путивльську можна характеризувати як казенно-посесійно-вотчинна (такий шлях її розвитку). Жодної капіталістичної мануфактури на Сум-

щині не було, хоч на 1861 рік в Україні налічувалось до 20 суконних фабрик капіталістичного типу [7].

Певного рівня розвитку на Сумщині набуло виробництво полотна, бавовняних тканин та інших текстильних матеріалів, які разом з суконним складають групу виробництв по обробці волокнистих речовин.

В 1846 році полотняні мануфактури працювали в селах Микитівці та Тростянці (Охтирський повіт), дві – в селі Низах (Сумський повіт). одна – в селі Хоружівці (Роменський повіт), які в цей рік випустили продукції на суму, відповідно – 216, 500, 750, 950 і 1763 крб. [8]. Це були невеликі підприємства і належали до вотчинних закладів. Так, в містечку Костянтинівці Роменського повіту на мануфактурі дійсного радника графа Ю.О.Головкіна було десять верстатів, а річне виробництво дорівнювало 3819 аршинам тонкого полотна і 640 аршинам простого [9].

З 1816 року працювала в Ромнах і капіталістична полотняна мануфактура купця Барадинова. Вона мала 50 верстатів, робітників вільнонайманих було зайнято 86. Річне виробництво тут становило 6 тис. аршин міткалю, 24800 аршин нанки і 1500 хусток [10].

Напередодні реформи в нашому краї було небагато полотняних закладів. Так, в Сумському повіті працювала лише одна полотняна фабрика, Охтирському – одна, а в Лебединському їх зовсім не було [11].

Отже, мануфактурна промисловість по обробці волокнистих речовин була представлена в нашому краї нечисленними, переважно вотчинними підприємствами, продукція яких реалізовувалася на ярмарках.

Промисловість нашого краю була представлена і паперовим виробництвом. Слід відмітити, що розміри та темпи розвитку цього виробництва в значній мірі можуть свідчити про стан культури і науки тієї чи іншої країни. Як місцевий промисел, так і паперове виробництво в Україні, очевидно, виникло на початку XVIII ст., насамперед в Галичині та Волині, а далі на Лівобережній Україні. Виробництво паперу як в Україні, так і на Сумщині, розвивалося повільно. 1836 року згадуються дві папірні в Охтирському повіті і дві – в Сумському [12]. А за даними 1860 року в Охтирському повіті працювало одне паперове підприємство, Лебединському – одне, Сумському – два [13]. Найбіль-

шим з них була паперова фабрика в селі Верхня Сироватка (Сумський повіт), яка щорічно випускала продукції на суму 24 тис. крб. [14].

Виготовлення паперу займало значне місце в промисловості Чернігівської губернії, зокрема у Кролевецькому і Глухівському повітах. Всі паперові фабрики належали тут поміщикам. Найбільші з них, по всій Чернігівщині, були у поміщиків Кочубеїв (сл. Ретик Кролевецького повіту) і Неплюєвих (хутір Карачаївський Глухівського повіту). Хорошої якості папір виготовлявся на фабриці Кочубеїв, заснованій 1842 року, яка обслуговувалась 180 робітниками і мала парову машину. В 1860 році цей заклад виробив 18 тис. стоп паперу на суму 54540 крб. [15]. Продукція підприємства збувалась у Чернігів, Київ, Житомир, Полтаву і Петербург. За цей же рік фабрика Неплюєвих (збудована у 1836 році) виробила 17 тис. стоп паперу вартістю 22689 крб. [16].

Паперові підприємства нашого краю можна віднести до розряду фабрик. При цьому, звичайно, не слід забувати, що майже на всіх з них застосовувалась праця кріпаків. Специфіка виробництва обумовила тут різноманітність і складність устаткування. В 40-х роках в паперовій промисловості почався технічний переворот. Проте навіть у 60-х роках на паперових фабриках Сумщини користувались відсталою технологією і майже не мали паперових машин.

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 193.
2. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 261.
3. Зародження робітничого класу на Україні. Середина ХVІІІ ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – К., 1982. – С. 211-212.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 265.
5. ДАХО, ф. 3, оп. 122, спр. 37, арк. 327; оп. 205, спр. 110, арк. 246, 247.
6. Там же; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 415, 416.

7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 29.

8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 435, 436, 438, 466.

9. Там же. – С. 286.

10. Там же. – С. 287.

11. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 70, 71, 74.

12. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 178.

13. ДАХО, ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 245, 246, 247, 248.

14. Там же, арк. 247.

15. Домонтович М. Материали для географії и статистики Росии. Черниговская губерния. – С. 350.

16. Там же.

5. Салотопні, миловарні, свічкові та шкіряні підприємства.

Розвиток тваринництва створив необхідну сировинну базу для салотопної промисловості, яка в першій половині ХІХ ст. набрала в Україні значного поширення. У 1861 році, наприклад, в Охтирському повіті працювало 3 салотопних заклади, Лебединському – 4, Сумському – 5 [1]. Всі вони належали купцям і міщанам і обслуговувалися, як правило, 2-3 вільнонайманими робітниками. Так, в Лебедині на салотопному заводі купця Тимофія Стешина напередодні реформи працювало 4 вільнонайманих робітники. Щорічно це підприємство випускало 400 пудів продукції вартістю 1770 крб. [2]. Два інших салотопних підприємства в цьому місті належали цеховому Матвію Філіну й купцю Микиті Щетині й за своєю продуктивністю дорівнювали першому [3].

Основним знаряддям виробництва на таких заводах був казан (один чи декілька). Приміщення салотопень будувалися з дерева. Влаштування таких підприємств не вимагало значних капіталовкладень. Головні витрати підприємця йшли на сировину і плату робітникам. Тому окремі підприємці мали по декілька таких підприємств. Так, купець Андрій Пелешуков з міста Білопілья (Сумський повіт) мав три сало-

топних підприємства з чотирьох, що діяли в цьому місті у 1860 році [4].

З салотопною промисловістю нерозривно були зв'язані свічкова й миловарна. В умовах відсутності навіть газового освітлення великого поширення набрало вироблення свічок. Сировиною для виробництва був жир з великої рогатої худоби, лій з овець і кіз, свиняче сало та віск. На 1861 рік число свічкарень в Україні складало 146 з річною продукцією на суму 1 млн. 222 тис. крб. [5]. На цей час в Охтирському повіті працювало 4 свічкових заводи, Сумському – 3 [6]. Приблизно в такій же кількості діяли свічкарни і в інших повітах нашого краю, які були засновані на купецькому капіталі і вільнонайманій праці.

У 1832 р. в місті Глухові працювало два свічкових заводи, власниками яких були купці – Зеленський Данило і Куксін Василь [7]. Купцям Пономарьовим – Івану та Степану – на 1832 рік належав воскобійний завод у Конотопі [8]. За даними цього ж року, в Лебедині діяв свічковий завод купця Микити Щетіни, на якому працювало два робітника [9]. Продуктивність цих підприємств була невеликою. Так, у 1860 році свічково-сальний завод у Глухові державного селянина Стокоза виготовив 1082 пудів продукції на суму 5960 крб. На ньому працювало 4 вільнонайманих робітники [10].

Свічки і продукти салотопень мали певне значення не тільки для задоволення відповідних потреб населення, а й для розвитку продуктивних сил взагалі. Попит на віск сприяв розвитку бджільництва, попит на сало – розвитку тваринництва. Зростав ринок збуту, ринок сировини, зростало відповідно і виробництво, поживлялось все економічне життя краю.

З початку XIX ст. в усіх українських губерніях існували дрібні миловарні. Крім казана, форм і посуду, вони не мали ніякого технічного устаткування. Напередодні реформи в Україні налічувалось 54 миловарних підприємства з річного вартістю їх продукції 314 тис. крб. [11].

На Сумщині підприємств цієї галузі було небагато. Так, в 1861 р. у Сумському повіті їх було 2, Лебединському – 1 [12], Середино-Буді (Новгород-Сіверський повіт) – 1, Глухові – 1 [13]. Виробництво продукції на них було відносно невеликим. У 1860 році, наприклад, на

підприємстві купця Маруліна в Середино-Буді було випущено 3 тис. пудів продукції на суму 12 тис. крб. Працювало тут 3 вільнонайманих робітники [14].

Отже, салотопні, миловарні та свічкарні залишались у нашому краї підприємствами мануфактурного і кустарного типу. Вони не були зв'язані з підневільною працею, мали капіталістичний характер.

Шкіряна промисловість була представлена на Сумщині також кустарним виробництвом, чинбарними майстернями і мануфактурами. Це пояснюється насамперед тим, що в тогочасній шкіряній промисловості використовувалось дуже просте і дешеве устаткування, яке давало можливість займатись обробкою шкір і людям середнього достатку. І тому шкіряні заклади перебували в руках купців, міщан і селян.

У 1815 році в Сумах існувала одна з восьми по Україні мануфактур по обробці шкір. На ній розміщувалось 22 чани, працювало 30 майстрів і 25 чорноробів, всі з вільнонайманих. Щорічно це підприємство виробляло 9930 шкір, які продавалися в Сумах, Полтавській, Чернігівській і Курській губерніях [15].

Число підприємств цієї галузі зростало дуже повільно. На 1860 рік в Сумському повіті їх числилось 2 [16], Глухівському – 2. Зокрема, в Глухові власником шкіряного закладу була купчиха Зайковська, а на хуторі Кубаревому цього повіту – поміщик Міклашевський. На підприємстві Зайковської в цей рік працювало 5 вільнонайманих робітників, вироблено 1316 шкір на суму 3716 крб. [17].

Загалом промислове виробництво шкір в нашому краї залишалось незначним. Переважало дрібне товарне виробництво, дуже повільно відбувався перехід до мануфактури і тим більше до фабрики.

Джерела та література.

1. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 245-248; Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 114-115.
2. Там же, оп. 201, спр. 96, арк. 2, 3.
3. Там же, арк. 10-11, 14-15.

4. Там же, оп. 205, спр. 110, арк. 248; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 440.

5. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 32.

6. Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 114-115.

7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 430.

8. Там же. – С. 431.

9. Лебедин. Збірник архівних документів і матеріалів. – С. 60.

10. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 285.

11. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 31.

12. Памятная книга Харьковской губернии. Х., 1863. – С. 114-115.

13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 287.

14. Там же.

15. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 323.

16. ДАХО ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 247-248.

17. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 272.

6. Виробництво селітри і скла.

Фарфоро-фаянсові та цегельні підприємства.

Селітроварна промисловість в Україні – давнього походження. Її розвиток в нашому краї визначався військовими потребами. З початку XIX ст. царський уряд намагався підтримувати цю галузь виробництва, що забезпечувало діяльність порівняно значної кількості селітряних підприємств. Так, у 1823 році в Слобідсько-Українській губернії налічувалось 28 селітряних мануфактур. Із них в Ох-

тирському повіті було 5, Лебединському – 13 [1]. Із цих підприємств лише на двох використовувалась вільнонаймана праця, на решті – кріпаки. Мануфактури, на яких працювали вільнонаймані робітники належали: дворянину Кондратьєву (Охтирський повіт) та надвірному раднику Войновичу з цього ж повіту. На кожній з цих мануфактур працювало від 18 до 32 чоловік [2].

Селітряні заклади вимагали великих затрат і чимало людей. Так, у 1828 році на селітряному заводі князів Голіциних в слободі Юнаківці (Сумський повіт) працювало 180 кріпосних робітників, один майстер і один підмайстер, всього 182 чол. За 1827 рік тут було виварено 5197 пудів селітри [3].

Протягом першої половини ХІХ ст. техніка видобутку селітри була низькою. Селітроварні становили собою тимчасові промислові заклади, які працювали на одному місці доти, доки була сировина, а потім переносились в інше місце.

Вироблена селітра продавалась на ярмарках та збувалась на Шосткинський пороховий завод. Прослідковується збільшення кількості селітроварень в дореформений період. Якщо в 1832 році в Охтирському, Сумському і Лебединському повітах було 52 селітроварні, то у 1846 році їх уже числилося 63 [4]. На кінець 50-х років селітроваріння по всій Україні майже зовсім припиняється під впливом ввозу в Росію дешевої чилійської селітри. Але це майже не вплинуло на розвиток цієї галузі промисловості в нашому краї, що пояснюється наявністю необхідної сировини, з одного боку, і близькістю збуту селітри на Шосткинський пороховий завод – з іншого. Так, у 1859 році в Охтирському повіті числилося 21 селітряне підприємство, Лебединському – 27, Сумському – 18 [5]. Лише в Охтирському повіті щорічно одержували до 5000 пудів селітри, яка вся надходила на Шосткинський пороховий завод [6]. Із Сумського повіту сюди направлялось щорічно селітри на 5 тис. крб. [7].

У повітах Чернігівської губернії селітряних підприємств майже не було. У 1815-1816 роках залишалась тільки одна селітряна мануфактура, яка належала титулярному раднику Атрешкову (с. Береза, Глухівського повіту). На ній працювало 22 кріпаки, які щорічно виробляли 300 пудів селітри [8]. У 1859 році на Чернігівщині налічувалось лише 3

селітряних мануфактури, на яких працювало 23 вільнонайманих робітники [9].

Певне поширення на Сумщині знайшло і мануфактурне виробництво скла, фарфору, фаянсу і цегли.

З глибини віків веде своє походження скляна промисловість. Незважаючи на недосконалість устаткування, на гутах виготовляли багатий і високоякісний асортимент виробів: шибкове скло, пляшки, сулії, келихи, склянки, тарілки, тощо. Протягом першої половини ХХ ст. гуті перетворюються в підприємства мануфактурного типу, а згодом - і в заводи. Власниками гут були переважно поміщики.

В Україні скляне виробництво у формі мануфактур існувало переважно в чотирьох губерніях: Волинській, Подільській, Київській та Чернігівській. В нашому краї в розглядуваний період їх було зовсім мало. Найбільший скляний заклад на 1860 рік знаходився в селі Стара Гута (Новгород-Сіверський повіт), який належав поміщику А. Кочубею. В цей рік було випущено 50 тис. пляшок вартістю 9713 крб. Робітних людей працювало 42 [10]. Поміщицькі скляні мануфактури, як правило, виробляли скляну продукцію для потреб маєтку.

Фарфорових і фаянсових мануфактур також було небагато на Сумщині, хоч сировинна база для цього виробництва була достатня.

В Глухівському повіті, як уже відмічалось, в селі Полошках добувалась високоякісна фарфорова глина. Напередодні реформи 1861 року її відпускалося від 80-ти до 100 тис. пудів на суму близько 30 тис. крб. сріблом [11]. Майже вся глина відправлялася через Москву на фарфорові і фаянсові підприємства Московської, Тверської і Петербурзької імперій.

В Глухівському, Кролевецькому повітах існувало кілька дрібних закладів, які працювали на цій високоякісній глині. До великих належала лише фарфорова фабрика поміщика Міклашевського, заснована 1839 року в селі Волокитино. Вона вважалася однією з кращих в Росії. У 1851 році цей заклад виробив продукції на 30 тис. крб. сріблом [12]. З устаткування фабрика мала горна, точильні верстати та круги, що приводились в рух кіньми. Тут постійно працювало понад 100 робітників [13]. Міклашевському належав в цьому ж селі і кахельний завод.

В Крелевецькому повіті працював фаянсовий завод – поміщика Савицького. Це підприємство випускало чайний і столовий посуд, щорічно до 10 тис. штук вартістю 1800 крб. сріблом [14]. У фарфоро-фаянсовій промисловості дореформеного періоду переважали вотчинно-кріпосницькі підприємства.

Серед підприємств по виготовленню будівельних матеріалів найбільше значення на Сумщині мали ті, що виготовляли цеглу з глини. Виробництво цегли здійснювалось у невеликих цегельнях, але деякі з них в середині XIX ст. виростили в справжні мануфактури або заводи. Наприклад, у 1857 році таке підприємство працювало в Ромнах [15].

Характерним для багатьох великих цегельень було те, що вони існували лише певний період, а потім зникали, поступаючись місцем дрібним заводам. Як тільки потреба для якогось міста у великій кількості цегли зникала – зникало і велике цегельне підприємство. Так було, наприклад, в заштатному місті Недригайлові в кінці 30-х – на початку 40-х років, коли велось будівництво церкви. Одне цегельне підприємство працювало лише для цих потреб, виготовивши близько двохсот тисяч цегли [16].

Оскільки ж певна потреба в цеглі завжди існувала, існували постійно і дрібні цегельні, знаходячи збут продукції. Серед цегельних мануфактур були вотчинні, казенні і капіталістичні. Так, у 1846 році в місті Конотопі працювало 2 невеликих цегельних заклади, які в цей рік випустили продукції на 212 крб. [17]. У 1861 році в Охтирському повіті працювало 4 цегельні, Лебединському – 7, Сумському – 24 [18].

В Сумському повіті було налагоджено виробництво кахлі. Так, 1846 року в селі Руднівці знаходилося 2 кахельних заводи. В цей рік ними було випущено продукції на суму 5500 крб. [19].

Протягом дореформеного періоду виробництво цегли та кахлі в нашому краї неухильно зростало. Середнє виробництво цегли у вартісному виразі на одно підприємство України становило 2243 крб. за рік, а в Чернігівській губернії, зокрема, – 106 крб. [20]. Отже, це були дрібні підприємства, очевидно, кустарного типу. Так, у 1860 році в Охтирському повіті найбільшою цегельнею була така, яка випускала продукції вартістю 1117 крб., найменшою – 300 крб. [21], Лебединському, відповідно – 658 і 192 [22], Сумському – 3816 і 200 [23].

Джерела та література.

1. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – С. 399-401.
2. Там же. – С. 318.
3. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – С. 82-83.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – С. 420-423, 433-440.
5. ДАХО, ф. 3, оп. 197, спр. 64, арк. 70, 74, 78.
6. Там же, арк. 70.
7. Там же, арк. 78.
8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – С. 320.
9. Там же.
10. Там же. – С. 297.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 255-257.
12. Там же. – С. 359-360.
13. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – С. 35.
14. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 359.
15. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Ч. II. – Полтава, 1849. – С. 332-333.
16. ДАХО, ф. 3, оп. 122, спр. 37, арк. 270.
17. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – С. 469.
18. Харьковский календарь на 1899 год. Издание Харьковского Губернского Статистического комитета. – Харьков, 1899. – С. 114-115.
19. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – С. 360.

20. Там же. – С. 309.

21. ДАХО, ф. 3, оп. 205, спр. 110, арк. 245.

22. Там же, арк. 246, 247.

23. Там же, арк. 248.

7. Мідярні, чавуноливарні та машинобудівні підприємства.

В першій половині XIX ст. на Сумщині з'являються нечисленні мідярні, чавуноливарні та машинобудівні підприємства, що працювали, головним чином, на привізній сировині.

Мідярні мали переважно середні розміри, але процесом виробництва вони більше нагадували майстерні і мануфактури, ніж фабрично-заводські підприємства.

У Глухові було налагоджене лиття дзвонів [1]. За даними 1816 року, в с. Тростянці (Охтирський повіт) існувала мануфактура по виробництву мідних речей, яка належала поміщиці генерал-майорші Корсаковій. На цьому підприємстві був зайнятий 21 робітник з кріпаків. За рік вони виробляли 16 кубів (в шт.), 21 казан, 12 труб витих, 8 самоварів [2]. Вироблені предмети продавались на ринках. Дещо пізніше в містечку Ямпіль Глухівського повіту став до ладу мідний завод, який належав таємному раднику І.В.Неплюєву. Це невелике підприємство виготовляло різний мідний посуд [3].

До чавуноливарних та залізобобних заводів можна віднести заклад по виробництву чавуну міщанина Малкова в с. Білиця Глухівського повіту, на якому у 1851 році працювало 14 робітників. Виробництво чавуну за рік у вартісному виразі дорівнювало тут 5919 крб. [4].

У 1858 році у селі Свесі (Глухівській повіт) став до ладу ливарно-механічний завод, збудований поміщиком Н.Неплюєвим, на якому вироблялось устаткування для цукроварень та гуралень [5].

Перші заводи сільського господарства машинобудування виникають в нашому краї в 30-х роках XIX ст. В 1835 році був заснований механічний завод Ріхтера в Ромнах, який на початку 1846 року виготовив 115 молотарок, 200 віялок, 20 січкарень, а також чималу кількість

обладнання для сільськогосподарських промислових підприємств. В 1848 році продукція заводу у вартісному вимірі становила 13090 крб. [6].

В 1841 році поміщик Кандиба (хутір Дмитрівський, Конотопського повіту) заснував механічний завод, на якому було зайнято 109 робітників, з яких лише 45 одержували заробітну плату. Через три роки після вступу в дію підприємство виробило: 30 молотарок, 45 віялок, 21 січкарню, 15 сівалок, 44 борони, 17 сортувалок, 42 удосконалених плуги, 49 однокінних плугів та різне устаткування для олійниць, цукрових і суконних підприємств. У 1844 році вартість виробленої ними продукції становила 22900 крб. сріблом [7]. При своєму закладі Кандиба влаштував недільну школу грамоти і школу “російських механіків”, якою сам і керував [8].

Механічний завод Долгорукої (село Вишеньки, Кролевецького повіту), що виник у 1852 році, виробляв парові машини та устаткування для цукроварень, олійниць і лісопилок. В 1860 році тут працювало 96 робітників, а вартість виробленої продукції становила 28 тис. крб. сріблом [9].

З 1859 року в Сумах працював механічний завод Розенквіста [10]. Отже, напередодні реформи в нашому краї спостерігається деяке розширення великого виробництва різних механізмів та машин для сільськогосподарства, цукрових і винокурних заводів. Мануфактурне ж виробництво поступово замінювалось фабрично-заводським. З часом створювалась база для переходу від мануфактур до фабрик в усіх галузях виробництва.

Підсумовуючи огляд фактичних даних про промисловість Сумщини першої половини XIX ст., слід відзначити, що в ній поєднувались різноманітні соціально-економічні форми, тісно переплітались феодально-кріпосницькі і капіталістичні відносини, співіснували підприємства, характерні для різних сторін капіталізму. Вже з кінця XVIII ст. промисловість починає набувати багатогалузевого характеру. Одночасно посилюється процес відокремлення промисловості від землеробства.

Спочатку промисловість Сумщини, як і всієї України, виступає у формі ремесла, яке регламентується цехами, що перебували під значним тиском поміщиків і не мали змоги для широкого розвитку. І все ж

серед цехмістерів і майстрів з'являлися такі, що використовували своє становище і нагромаджували певні засоби, за допомогою яких ставали власниками дрібних підприємств. Поступово виникав поділ праці, який стихійно закріплювався за певними районами. На цій основі поширювалися товарні відносини, створювалися перші поміщицькі мануфактури, з'являлися скупники і купецькі мануфактури. Ринком для збуту товарів був уже не лише дрібний базар і ярмарок, а й сусідні губернії і вся Україна, яка була частиною єдиного всеросійського ринку.

Промисловий розвиток у цей період відбувався в умовах боротьби між феодално-кріпосницькими і капіталістичними фермами економічного життя. Результатом цього був занепад кріпосницьких підприємств, зменшення і зростання капіталістичних мануфактур і фабрик.

Незважаючи на те, що переважна кількість промислових підприємств продовжувала залишатись дрібними, з примітивним устаткуванням і недосконалим знаряддям, з початку 40-х років XIX ст. все ширше застосовуються нові знаряддя і машини, здійснюється перехід від черпального до механічного способу виробництва, від вогневого до парового способу одержання горілки і цукру, від кінної тяги і водяних рушіїв до парових. Розвиток власного машинобудування краю і ввіз машин з інших промислових районів імперії та з-за кордону, сприяли перетворенню мануфактури в фабрику, витісненню ручної праці. В зв'язку з застосуванням нових знарядь, машин і удосконаленого технологічного процесу у робітників зростає виробничий досвід і трудові навички. Результатом всього цього було підвищення продуктивності праці. Розвиток промисловості сприяв поглибленню суспільного поділу праці та зростанню ролі нашого краю в економіці України.

Джерела та література.

1. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 40.
2. ДАХО, ф. 3 оп. 95, спр. 395, арк. 743, 744.
3. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 315.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 432.

5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 357.

6. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Сумська область. – С. 645.

7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 219-220.

8. Там же. – С. 220.

9. Зыбковец В.Ф. К вопросу о возникновении заводов сельскохозяйственного машиностроения в России. – Т. ХІV, Вып. 3 – Л., 1932. – С. 14.

10. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 220.

11. Фабрики и заводы всей России. – Киев, 1913. – С. 149.

8. Становище робітників.

Безправність робітників. В період феодалізму всі групи тогочасних робітників являли собою експлуатований, пригноблений і позбавлений політичних, часто звичайних людських прав прошарок суспільства. Йдучи назустріч підприємцям, царський уряд видав у дореформений період тільки ряд регламентів, правил, циркулярів і указів, в яких ішла мова не про права, а лише про обов'язки робітників та їх покарання за непослух.

24 травня 1835 року в інтересах підприємців було затверджено “Положение об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оное по найму”. Цей документ встановлював, що всі особи податкового стану можуть найматись на промислові підприємства відповідно до строку паспорта. До закінчення строку договору робітник не мав права залишати роботу і вимагати прибавки до обумовленої плати. Начальство, що видало паспорт, або власник не мали також права вимагати повернення робітників до закінчення строку. Власнику ж промислового підприємства дозволялось до закінчення строку звільнити робітника, якщо останній “не виконує своїх обов'язків”, або “погано поводитьсья”. Правда, власник повинен був попередити робітника про передчасне звільнення з роботи за два тижні. Ці правила були спрямовані на забезпечення промисловості

найманою робочою силою і свідчили про зростаючу економічну силу буржуазії, з якою змушене було рахуватись царське самодержавство [1].

Слід відзначити, що і після “Положення” від 24 травня 1835 року небажаний підприємецьві робітник міг бути звільнений з роботи в першу – ліпшу хвилину. Право звільняти робітників підприємці часто передавали своїм адміністраторам.

Засновуючи промислові підприємства, поміщики перетворювали в постійних, або тимчасових робітників своїх селян-кріпаків. Як і в сільському господарстві, на вотчинних промислових підприємствах панував позаекономічний примус. Про те, що становище кріпосних робітників потребувало покращення, свідчить хоч би розісланий міністерством внутрішніх справ 26 грудня 1833 року губернським предводителям дворянства таємний циркуляр з вимогою, щоб вони самі і через повітових предводителів звертали особливу увагу на становище поміщицьких людей, а також на людей, які працюють на фабриках і заводах. Зокрема, в циркулярі вказувалось на те, щоб поміщики “піклувались про добробут робітників на своїх фабриках” [2]. Але всі ці “добрі” побажання часто залишались мертвою буквою. Власники та адміністрація підприємств часто вдавались до фізичного покарання вільнонайманих робітників, втручались в їх побут і особисте життя.

Робочий день. Тривалість робочого дня в кріпосну епоху не була узаконена і цілком залежала від інтересів власників промислових підприємств. Якщо ж органи царської влади і визначали її для окремих підприємств і галузей промисловості, то вона становила 13-14 або навіть 15 годин. Це стосувалось не тільки дорослих робітників, а й жінок, дітей та підлітків [3]. Робочий день на суконних підприємствах тривав 14 годин, цукрових заводах – 12.

Слід відзначити, що 13-14 годинний робочий день був не тільки на промислових підприємствах, а й у майстернях кустарно-ремісничого типу. Дрібні підприємства могли витримувати конкурентну боротьбу з великими тільки при введенні найтривалішого робочого дня і експлуатації робітників.

Переважна більшість робітників, працюючи по 12-15 годин на добу, одержувала невелику заробітну плату, якої не вистачало для підтримання їх існування.

Форми заробітної плати в дореформений період були дуже різноманітні: почасова, річна, сезонна, місячна, поденна й відрядна (поштучна). Наявність різних за своїм характером і приналежністю промислових підприємств поглиблювала різницю у розмірі заробітної плати.

Почасова і відрядна праця часто сполучалась навіть на одному підприємстві. Поширення почасової заробітної плати було пов'язано з тим, що підприємці, не зустрічаючи організованої відсічі з боку робітників, збільшували додаткову вартість шляхом подовження робочого дня. Вони давали робітникам винагороду за працю нерідко не тільки грошима, а й продуктами харчування, одягом, взуттям, фабрично-заводськими виробами і навіть наданням в користування орної землі та сінокосів. Так, у 1848 році на Гнилицькій селітроварні поміщиків Галаганів (Конотопський повіт) за п'ять місяців роботи 11 робітників заробили по 25 крб. Із цієї суми їм видали полотна по 11-17 аршин по 22 коп. за аршин, пару чобіт вартістю 3 крб. 50 коп. та по світі ціною 7 крб. Решту заробітної плати вони одержували грошима [4].

В нашому краї на селітроварнях поміщиків, які експлуатували найману працю, майже скрізь була натурально-грошова плата за роботу. Наприклад, поміщик О.М'ячов – власник селітроварні біля м. Миропілля – платив за 8 місяців: майстру 150 крб., пічкуру 20 крб., бондарям і колісникам по 30 крб., робітникам по 15 крб., кухарям по 10 крб. Якщо зробити перерахунок заробітної плати з 8-місячного сезону на день, то виходить що на селітроварні М'ячова майстер одержував 62 коп., бондарі і колісники - по 12 коп., пічкурі - по 8 коп., кваліфіковані робітники - по 6 коп. і кухарі - по 4 коп. [5]. На селітрових підприємствах Охтирського і Лебединського повітів робітні люди при казанах одержували 18 крб. за сезон, який тривав з початку квітня до середини листопада. Пічник одержував не більше 20 крб., робітник з парою волів – 20 крб., майстер – 50 крб., наглядач – 65 крб., не рахуючи харчів [6]. І це в той час, коли четверть борошна в Охтирському повіті становила 4 крб. 62 коп., фунт яловичини – 4 коп. [7], Лебединському, відповідно - 3 крб. 18 коп. і 5 коп. [8].

Ще нижчою була заробітна плата робітників на машинобудівних заводах. На Роменському заводі сільськогосподарського машинобудування, який належав Ріхтеру, робітники на початку 50-х років зароб-

ляли в місяць близько 4 крб., а на заводах в повітах нашого краю – Чернігівської губернії – 4 крб. на заводських харчах і по 6 крб. – на власних [9].

До розміру заробітної плати робітників металообробних заводів наближалась заробітна плата основної частини робітників шкіряних, миловарних і свічкових підприємств. Так, на свічкових і миловарних заводах в повітах Харківської губернії річна заробітна плата робітників в кінці 40-х років коливалась від 30 до 80 крб. на заводських харчах [10].

Значно нижчий рівень заробітної плати найманих робітників був на цукрових заводах. Маючи переважно поденну форму, вона тут носила частково натуральний характер – прийшли робітники наймалися на хазяйських харчах. В повітах: Глухівському, Кролевецькому і Конотопському на цукроварнях чоловіки одержували за день 12-15 коп., жінки – 7-10 коп. з харчами [11]. Так, на цукровому заводі в Миколаївці-Вирівській на середину 40-х років заробітна плата робітників за 7-8 місяців роботи ледве сягала 20 крб. [12].

Необхідно підкреслити, що протягом першої половини XIX ст. номінальна заробітна плата вільнонайманих робітників дещо зростає. Високою заробітною платою виділялись майстри, а також підмайстри і деяка частина кваліфікованих робітників. Проте всі ці категорії робітників склали незначний процент загального числа робітників, а тому їх заробіток не може визначати рівня заробітної плати основної маси промислових робітників, які перебували в постійних злиднях.

Низькою була заробітна плата на цегельних заводах. Слово “цегельник” на селі ототожнювалось з словом каторжник. Робочий день тривав від зорі до зорі, заробітну плату платили від кожної тисячі випаленої доброякісної цегли, яка не перевищувала 5 крб. на місяць, з яких хазяїн вираховував певну частину на харчі [13].

Ще нижчою була заробітна плата приписних робітників, а кріпосні робітники часто зовсім не одержували будь-якої винагороди. Це стосується як казенних, так і вотчинних підприємств.

Казенний Шосткинський пороховий завод обслуговувався в ос-

новному солдатами, які одержували частково і грошову плату. У 1805 році тут була введена заробітна плата розміром 10 коп. в день [14].

Заробітна плата на Глухівській суконній мануфактурі на початку ХІХ ст. далеко не відповідала вартості робочої сили. Заробітна плата ткача була встановлена від половини. Два ткачі за вироблену половину (29 аршин) одержували 75 коп., шпульник – 10 коп., снувальник – 8 коп., валяльник – 6 коп., ворсувальник – 40 коп., стругальники – по 10 коп. за пуд і т. д. Багато робітних людей одержували заробітну плату за пророблений рік і провіант. При таких розцінках місячна заробітна плата робітних людей рідко коли перевищувала 30 коп. [15].

В першій половині ХІХ ст. винагорода кріпакам за працю на промислових підприємствах найчастіше зустрічається на суконних мануфактурах і фабриках, а також частково на цукрових заводах.

На закінчення слід зазначити, що в дореформений період нова договірна форма заробітної плати поєднувалась з старою, кабальною формою, що свідчило про переплетення в тогочасній промисловості капіталістичних і феодално-кріпосницьких відносин. Відсутність заробітної плати на багатьох поміщицьких підприємствах, самовільне визначення підприємцями-кріпосниками заробітної плати кріпосним робітникам, привласнення поміщиками заробітної плати кабальних робітників, насильне приписування селян до казенних підприємств з виплатою їм мізерної грошової чи натуральної плати, змушування до відробітків селян, неспроможних сплачувати податки – все це було пов'язане з переважаючою тоді феодално-кріпосницькою системою, яка гальмувала дальший розвиток продуктивних сил, зміщення капіталістичного способу виробництва.

Умови життя і праці робітників. В дореформений період умови, в яких жили і працювали робітники, в значній мірі визначалися підприємцями. Приміщення, в яких відбувався виробничий процес, загалом не відповідали санітарним вимогам. На підприємствах не було техніки безпеки. Як при побудові житлових приміщень для робітників, так і при обладнанні промислових підприємств власників цікавили в першу чергу прибутки.

Основна частина вільнонайманих робітників жила безпосередньо при мануфактурах, фабриках, заводах. При великих підприємствах, де працювало значне число прийшлих робітників, житлом служили казарми.

Такі умови життя і праці робітників засвідчує, зокрема, вся історія Шосткинського порохового заводу. Так у 1929 році під час інспекторського огляду майстрові заявили, що їх виводять дуже рано на роботу, не дозволяють брати з собою хліба і не відпускають обідати, що після виходу з заводу їх зразу ж посилають на інші роботи, що на роботах їх жорстоко б'ють, і що при всьому цьому вони ніколи не одержують зароблених грошей [16].

26 березня 1856 року в. о. інспектора порохових підприємств Артилерійського департаменту представив рапорт військовому міністерству про тяжкі житлові умови та недостатнє медичне обслуговування робітників на цьому підприємстві. Зокрема, в ньому вказується, що із 3360 чоловік, які числяться в порохових казармах заводу й двох гарнізонних ротах, лише 450 жили у власних житлах, решта 2910 чол. розміщені в незручних приміщеннях: до 1000 чол. жили в кам'яній сирій казармі, розрахованій на 640 чол., до 260 чол. проживали у вологому й холодному старому госпітальному приміщенні. А в госпіталі, який влаштований на 150 чол., знаходилось до 300 хворих. Звернуто також увагу на те, що двох медиків, які були по штату, зовсім не достатньо [17].

Ігнорування дотримання необхідних умов життя і праці на Шосткинському пороховому заводі приводило до масових захворювань людей. 25 квітня 1856 року старший лікар заводу Холодовський написав рапорт медичному департаменту військового міністерства про тяжкі умови праці, масові захворювання та значну смертність серед робітників. Він повідомляв, що у 1855 році число хворих лихоманкою та іншими хворобами складало 2014 [18]. Такі умови життя і праці робітників породжували соціальну напругу.

Не в кращих умовах працювали робітники цукроварень. Нерідко заводи складались з темних і тісних приміщень. Вони були позбавлені двох умов успішного виробництва – чистоти і світла. Постійна вологість була в приміщеннях, де мили і розтирали буряки. Безперервне до-

торкування пальців до води і соку викликало зморщування шкіри, ревматизм пальців, водянки і виразки, які від потрапляння цукрового соку ятрились, завдаючи нестерпного болю робітникам. У відділку, де ручним способом витискувався сік з бурякової кашки, робітники від надмірних зусиль надривались, наживали тяжкі хвороби. Задуха стояла в пробілочному відділку. Робітникам доводилось тут працювати при високій температурі, без відповідних вентиляційних пристосувань. Приміщення цукроварень освітлювались часовиками, свічками або навіть каганцями.

У зв'язку з відсутністю охорони праці частими були покалічення і навіть смерть робітників на виробництві. Так, під час вибуху на Шосткинському пороховому заводі в лютому 1847 року, як відзначалось у книзі наказів, робітнику Андрію М'ясовському відірвало руку, від чого він скоро помер; Прохору Федорову обпалило обличчя і голову, а також випекло праве око [19].

Скалічені робітники та сім'ї загиблих на виробництві були приречені на жебрацьке існування. Система державних пенсій в той час не існувала для робітників. Інколи практикувалася пенсійна допомога, але вона складала мізерну суму.

Надмірна експлуатація, невелика заробітна плата, тяжкі умови життя і праці – все це спричиняло масові захворювання і смертність робітників.

Робітник, занедужавши на фабриці чи заводі, не міг сподіватись на медичну допомогу. Лікарень було дуже мало, до того ж майже всі вони мали невелику кількість ліжок. Так, в лікарнях міст Харківської губернії у 1859 році нараховувалось ліжок: в Охтирці – 60 (одна лікарня), Лебедині – 12 (одна лікарня), Сумах – 35 (одна лікарня) [20]. В Сумському, Лебединському та Охтирському повітах кількість лікарень не перевищувала двох [21].

Міські лікарні не завжди були доступні робітникам і через високу плату за лікування. Наприклад, в лікарні міста Сум у 1858 році за лікування хворого брали 3 крб. 65 1/2 коп. Сума могла бути значно більшою, в залежності від того, скільки знаходився в лікарні хворий, і від тяжкості хвороби [22].

Органи царської влади асигнували незначні суми на утримання лікарень. Під час огляду міських лікарень в 1839 році інспектор Хар-

ківської лікарської управи у журналі відзначав, що в Лебединській лікарні немає навіть термометра і годинника [23].

Робітники та їх сім'ї не мали можливості одержати належну освіту. Доступ в школу для дітей робітників був обмежений. Багато з них вже з 7-8 років змушені були працювати на промислових підприємствах.

В нашому краї, так як і по всій Україні, було дуже мало і шкіл і учнів. Так, у 1839 році в Сумському повіті в повітовому училищі і двох приходських навчалось всього 94 учні, Охтирському – в повітовому та приходському училищах – 95 учнів, Лебединському – в повітовому та двох приходських – 91 учень [24].

У Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах напередодні реформи діяли по одному повітовому та одному приходському училищі. Зокрема, в Кролевецькому повіті число учнів становило 99, Конотопському – 121 [25].

Таким чином, умови життя і праці робітників в дореформений період характеризувались відсутністю соціального забезпечення, що не сприяло суспільному прогресу і стабільності.

Джерела та література.

1. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1982. – С. 275-276.
2. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 123.
3. Там же. – С. 129.
4. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – С. 290-291.
5. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 131-132.
6. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.1. – С. 319.
7. ДАХО, ф.3, оп. 197, спр. 64, арк. 71.
8. Там же, арк. 74
9. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 132.

10. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XII, - Ч. 1. Харьковская губерния. – С. 200.
11. Воблий К. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. – Т. 1. – С. 230.
12. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 314.
13. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 309.
14. Столетие Шосткинского порохового завода (1771-1871). – СПб, 1871. – С. 42.
15. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – С. 262.
16. Столетие Шосткинского порохового завода (1771-1871). – С. 62.
17. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – С. 305, 306.
18. Там же. – С. 309.
19. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 152.
20. ДАХО, ф.3, оп. 197, спр. 64, арк. 70, 74, 78.
21. Там же.
22. Там же.
23. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 156.
24. ДАХО, ф.3, оп. 122, спр. 37, арк. 115.
25. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 465.

9. Робітничі та селянські виступи.

В умовах феодально-кріпосницької системи серед трудящих мас нашого краю, як серед робітників, так і серед селян, наростало невдоволення. Вони не мирилися зі своїм пригнобленим становищем. Селяни здебільшого скаржилися в повітові, губернські та центральні урядові установи. Іншими формами селянського протесту були: відмова платити оброк, відбувати панщину та інші повинності, непокора поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, вбивства і по-

биття поміщиків, управляючих та прикажчиків, втечі в Новоросійський край, на Дон, Таврію та ін.

Виступи робітників проявлялись у подібних формах. Тут і подання скарг, і втечі, і відмова виконувати роботу – своєрідний страйк. В окремих випадках робітники ламали машини, підпалювали промислові підприємства, били фабричну адміністрацію.

Названі форми боротьби не виявляли себе масовими в нашому краї, а були поодинокими випадками і мали стихійний характер, хоч в окремі роки соціальне напруження в суспільстві виливалося в масові селянські виступи.

Головними приводами для виступів тогочасних робітників були: насильне перетворення в кріпосних робітників, жорстоке ставлення власника й адміністрації підприємства, тяжкі умови праці, низька заробітна плата, погане харчування.

Однією з найпоширеніших форм боротьби робітників у розглядуваний період було подання в урядові установи різноманітних скарг. Скаржачись у місцеві і центральні урядові установи, звертаючись з “прошеннями” до царських сановників, робітники сподівались, що останні, заступляться за них і, притягнувши до відповідальності підприємців, поліпшать їх умови праці і життя. Так, приписні робітники хуторів Миронівка (Кролевецький повіт) і Шкирманівка (Глухівський повіт), у квітні 1802 року скаржились в Чернігівську казенну палату на надмірні темпи роботи на Шосткинському пороховому заводі та просили перевести їх на оброк [1]. Але ця скарга не вирішила їхні проблеми.

Часто із скаргами в урядові установи зверталися селяни. Так, державні селяни Конотопського повіту в 1844 році направили скаргу в Міністерство державних маєтностей особисто графу П. Д. Кисельову, в якій домагалися справедливого вирішення земельного питання [2]. Складна бюрократична державна машина поволі розглядала справи про незадовільний стан трудящих мас. Центральні органи влади, “розглянувши” скарги робітників чи селян, направляли їх для розслідування в нижчі інстанції. Останні ж, в більшості випадків, приходили до висновків про безпідставність скарг і навіть переслідували ініціаторів їх подання.

В окремих випадках селяни, після відмови представників місцевої влади розв'язати по-справедливому їхні подання, зверталися по декілька разів у вищі урядові органи. Так, селяни села Угроїдів (Охтирський повіт), виходячи із свого козацького походження, домагалися звільнення їх від поміщиків Салагових. Вони звернулися навіть у правительствующий Сенат та Державну раду, але у 1810 році влада оголосила, що їхні вимоги є безпідставними. У березні 1821 року селянин Данило Ткачов від імені всіх угроїдців звернувся до міністра фінансів з проханням звільнити їх від кріпосної залежності поміщика. Селянам знову було відмовлено, а княгиня М.Салагова 22 квітня 1821 року направила лист до Слобідсько-Українського губернатора з проханням заборонити її селянам подавати скарги [3].

Почастішали скарги селян на своїх поміщиків у 50-ті роки. Так, 21 липня 1858 року 135 селян поміщика Безпальчева (Роменський повіт) поскаржилися до земського суду на останнього за жорстоке поводження [4]. В цьому ж повіті в червні 1859 року 54 селян поміщика Зарудного зверталися до земського справника із скаргою по причині того, що їх поміщик запровадив щоденну панщину. Місцева влада залишилась байдужою до селян, зачинщиків невдоволення було заарештовано. Частина селян змушена була втікати [5].

Посилення феодально-кріпосницького гніту спричинило численні втечі селян та робітників, особливо з казенних, військових заводів. Свідченням таких випадків можуть служити матеріали Міністерства внутрішніх справ за 1812 рік, в яких зазначається, що з Глушківської фабрики продовжують тікати приписані робітники, “від чого фабрика зазнає в майстрових людях втрату” [6].

Робітники тікали з Шосткинського порохового заводу, незважаючи на те, що там були постійні посилені караули, пильний і повсякчасний нагляд офіцерів, штучні перешкоди тощо. 1845 року за втечу були покарані шпіцрутенами пороховики Захар Климов і Сергій Лук'янов, в 1847 році – Казімир Келяк і Олександр Никифоров. Щоб вплинути на інших робітників, їх карали в присутності значної частини військово-майстрових заводу. Проте втечі тривали. Майстровий А.Тисмяченко тікав три рази [7].

Однією з поширених форм боротьби селян була відмова коритися своїм поміщикам. Наприклад, в травні 1823 року селяни с. Рогізне (Сумський повіт) відмовилися коритися поміщику Линтварьову. Десять чоловік зачинщиків були заарештовані, хоч пізніше були відпущені. Порядок був відновлений за допомогою одного взводу Малоросійського кирасирського полку й роти Воронізького піхотного полку [8].

Непокору поміщику Карпову виявили 5 березня 1858 року селяни села Степного (Сумський повіт) [9]. 29 березня 1858 року жителі села Станового (Охтирський повіт) поміщика Є.Г.Бразоля відмовилися переселяти до села Комиші Зіньківського повіту Полтавської губернії [10]. 7 травня 1858 року селяни села Руднівки (Сумський повіт) відмовилися виконувати панщину. В цьому ж повіті 11-20 грудня 1858 року населення села Куянівки відмовилося коритися управителю земського суду [11]. 8 квітня 1859 року селяни поміщиці Крамаренкової в с. Олександрівці (Сумський повіт) приступили до роботи лише тоді, коли в село була введена військова команда [12].

Виявом протесту селян проти нестерпних умов життя були підпали поміщицьких маєтків і навіть розправа із своїми гнобителями. Так, 4 січня 1808 року 18 селян Юринівки Новгород-Сіверського повіту (нині Ямпільського району), на чолі з Федором Захарченком спалили маєток поміщика Сави Шермаревича. Всі учасники цих дій були заарештовані і покарані. Федір Захарченко одержав 25 ударів канчуком і був відправлений на поселення до міста Тобольська. Державні селяни Степан Захарченко, Яків Гардієнко, Федір Юрченко, Дмитро Головаченко та інші одержали 40 ударів батою кожний. Збитки, заподіяні поміщику, мусили відшкодувати всі селяни села Юринівки [13].

В окремих випадках селяни, доведені до відчаю, розправлялися з поміщиками, управителями їх маєтків. 5 січня 1817 року, не витримавши щоденних знущань і побоїв поміщика Петра Ушакова (Охтирський повіт), 13 кріпосних селян під час полювання задушили його в лісі [14].

У березні 1821 року 46 селян села Коровинці (Роменський повіт) поміщиків Ласкевича і графа Головкина були покарані за вбивства

управителя, колежського регістратора Іващенко [15]; 5 березня 1850 року 4 селянини села Галанівки (Лебединський повіт) вбили поміщика О. Шапошникова за жорстоке поводження та гвалтування малолітніх [16]. За жорстоке поводження із своїми селянами 14 лютого 1850 року був вбитий трьома селянами поміщик І. Подольський (Охтирський повіт) [17]. 1852 року у місті Лебедині був здійснений невдалий замах на життя повітового предводителя дворянства Лосева дворовим Чибурдаєвим [18].

Життя дореформеного села містить непоодинокі факти побиття поміщиків та їх управителів. Так, 22 червня 1858 року селяни поміщика Безпальчева (Роменський повіт) під час сінокосу побили управителя Ф. Радзевича у відповідь на його спробу покарати одного із селян [19]. Іншим прикладом можуть служити події 4 травня 1860 року в селі Великому Бобрику (Сумський повіт). На суконній фабриці поміщиків Рахманових до 50 фабричних селян вийшли з-під покори начальства, вчинили бунт і побили управляючого економією Меліна. Для наведення порядку в це село була направлена жандармська команда. Проведене слідство представниками влади не змінило на кращі умови життя і праці робітних людей [20].

Поруч з уже названими формами боротьби трудящі нашого краю вели боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту у формі відкритих виступів. Так під впливом чуток про указ, за яким кріпаки звільняються від “крестьянства” і переходять в казенне відомство, в червні 1817 року відбувся виступ селян у селі Семеньках (Охтирський повіт). Поширювачем цих чуток серед селян був місцевий священик С. Должанський [21]. Слобідсько-український губернатор, одержавши повідомлення про заворушення селян, прислав туди урядовців для “внушення им их обязанностей и отвращение от заблуждения”. Коли “умовляння” урядовців виявились безсилими відновити “спокій”, губернатор пустив у дію військову силу.

Значний селянський виступ спалахнув на Путивльщині в жовтні 1849 року, який став відповіддю селян на посилення поміщицької експлуатації. В ньому взяло участь до 10 тис. чоловік. Для його придушення на території повіту було введено чотири кавалерійських ескадрони і

запроваджено воєнний стан. Найбільш активних учасників виступів було заарештовано. Лише силою владі вдалося втихомирити селян [22].

Одночасно, а інколи й спільно з поміщицькими селянами виступали кріпосні робітники, державні селяни. Такі виступи мали упертий і організований характер. Так, восени 1858 року відбувся виступ селян-робітників, які працювали на цукроварні та бурякових плантаціях поміщика-підприємця Куколь-Яснопольського (Сумський повіт). Спочатку від виконання панщинних робіт відмовилися кріпаки-місячники, яких налічувалось в маєтку до 300 чоловік, а потім до них приєдналися і тягли селяни. Місцеві органи влади, зазнавши невдачі у придушенні руху поліцейськими засобами, направили в маєток ескадрон гусарів, який шляхом репресивних заходів “втихомирив непокірних” [23].

В дореформений період трудящі маси Сумщини в тій чи іншій мірі брали участь в антикріпосницьких рухах, які охоплювали по декілька губерній і які прямо чи посередньо проявлялися і в повітах нашого краю. Так було, зокрема, під час неврожаю 1832-1833 років, коли селянські рухи охопили Полтавську, Чернігівську і Харківську губернії. Так було і в 1835 році, під час повстання лівобережних козаків, які рішуче виступали проти перетворення їх полків у солдатські.

В роки Кримської війни в зв'язку з опублікуванням маніфесту від 29 січня 1855 року про створення мобільного державного ополчення, селянський рух охопив Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти. В селах заговорили про існування “указу”, прихованого поміщиками і панами, за яким усі селяни призиваються в козаки і звільняються від кріпацтва з передачею їм у власність земель та майна поміщиків. Розглядаючи запис в ополчення і відправлення на війну як звільнення від поміщицької влади, селяни відмовлялися виконувати панщину, робилися спроби створювати сільські самоуправління, складали списки козаків. Місцеві органи влади намагалися направити активність селян у необхідне русло, тим самим забезпечивши швидке створення ополчення. Так, Конотопська Дружина № 203 Чернігівського державного ополчення на 1 листопада 1855 року налічувала 1158 ратників [24].

Селяни по-різному сприймали урядові постанови. Так, селяни сіл Великого і Малого Самбора та Карабутова (Конотопський повіт) в

кількості 300 чоловік сприйняли маніфест від 29 січня як відмову від виконання повинностей і панщини [25]. Більше 100 державних селян цих сіл 1 квітня 1855 року з'явилися у Батурин до окружного начальника Чернігівської палати державного майна П.Шоніна із різними скаргами на прикажчика Накачалу. Їм пообіцяли справедливе розслідування їхньої справи, але цього не сталося [26]. І тому селяни і далі проявляли непокору поміщикам. Організаторами їх в селі Карабутові виступали селяни Василь Худенко, Данило Повидиш, Гаврило Чортюк та інші. 18 квітня 1855 року на місце подій прибув віце-губернатор з 8 ротами солдатів. Над карабутовчанами вчинили розправу: трьох поранили багнетами, 40 покарали різками, а 11 чоловік були ув'язнені [27].

Розправа над селянами не привела до миру. Уже в липні 1856 року селяни сіл Самборів і Карабутова звернулися із скаргою до Олександра II з приводу введення управителями надмірної панщини, збільшення розміру оброку, жорстоке з ними поводження, а також з проханням справедливого розподілу землі між селянами [28]. І знову влада залишалась глухою до них.

Весною 1856 року в умовах напруженого становища серед селян швидко почали поширюватися чутки, що царський уряд закликає бажуючих переселитись на Кримський півострів і що переселенці одержуватимуть від уряду значну допомогу, матимуть високу плату за казенні роботи і, головне, кріпаки стануть вільними. Ці чутки спричинили нову хвилю селянського руху, охопивши, серед інших, губернії Лівобережної України. В Крим втікали поодинці, групами і навіть селами.

В квітні 1856 року в селах Глухівського, Новгород-Сіверського та інших повітів Чернігівської губернії поширювались чутки, що купець з Глухова Терещенко (в народі його називали Карбованець) має царський указ, за яким наймає селян для робіт у місті Севастополі, даючи їм від 5 до 10 крб. сріблом кожному, паспорт і провозатих солдат до місця призначення. Ті селяни, хто відправиться в Крим, стануть вільними, а їх сім'ї пізніше будуть, за вимогою уряду, також направлені на південь.

Такі чутки привели в рух селянські маси. В другій половині квітня 1856 року 95 селян поміщика А.К.Кочубея села Василівки самовільно

відправилися до Глухова з метою піти далі у Таврію за волею. За ними пішли 50 селян поміщика П.П.Гусакова, села Береза, 5 – поміщика Судієнка, села Голубівка, 114 – графині Шулембург, села Микільське, 16 – поміщиків Псьола і Томиловського, села Протопопівка, 48 – поміщиків Юркевичів, села Красичка [29]. Тікали в Крим за волею селяни сіл Гути, Старої Гути та багатьох інших сіл Чернігівської губернії. Але їх під конвоєм повертали з Глухова, із шляху до Криму, назад, на місце їх проживання.

Заходи місцевої влади по недопущенню втеч селян на південь викликали непокору у вигляді невиконання панщинних робіт. Так, у травні 1856 року 36 селян поміщика Олександровича (Глухівський повіт) вимагали звільнити їх від кріпацтва, відмовлялись коритися поміщику [30].

Рух селян у Таврію за волею охопив також і повіти Харківської губернії. В другій половині червня 1856 року селяни Охтирського повіту тікали цілими родинами в Крим [31]. 20-29 червня 1856 року 140 селян Сумського повіту (сіл Мар'їне (Богодухівський повіт), Пушкарівки, Тимофіївки, сл. Юнаківки) поміщиків Добровольської, Зборомирського, Росинського, Голіциних, Кондратьєва у зв'язку з чутками про волю покинули свої села і втекли на південь [32].

Отже, історія нашого краю в дореформений період сповнена прикладами як робітничого, так і селянського рухів. Незважаючи на те, що ці виступи часто не давали безпосередніх результатів, вони розхитували підвалини феодально-кріпосницької системи, прискорювали і обумовлювали в поєднанні з іншими факторами скасування в 1861 році кріпосного права.

Джерела та література.

1. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – С. 350 – 352.
2. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 91.
3. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – С. 360-361.
4. Там же. – С. 384.

5. Там же. – С. 391.
6. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 168.
7. Там же. – С. 170.
8. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1978. – С. 370-372.
9. ДАХО, ф.3, оп. 195, спр. 479, арк. 92.
10. Там же, спр. 116, арк. 1-3.
11. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 387.
12. Там же. – С. 224-235.
13. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1978. – С. 305-306.
14. Там же. – С. 321.
15. Там же. – С. 356.
16. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – С. 328.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же. – С. 194-195.
20. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. – С. 425-426.
21. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.. – С. 415.
22. Крестьянское движение в России в 1826-1849 гг. Сборник документов. – М., 1961. – С. 637, 815.
23. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 174.
24. ДАХО, ф.3, оп. 584, спр. 6, арк. 3.
25. Там же, ф. 582, оп. 1, спр. 79, арк. 1, 2, 26.
26. Там же, арк. 11, 12.
27. Крестьянское движение в России в 1850-1856 гг. Сборник документов. – М., 1962. – С. 467-471.

28. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 242, оп. 1, спр. 1283, арк. 82, 83.

29. Там же, ф. 127, оп. 17, спр. 6762, арк. 6-9; Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – С. 142-144.

30. Селянський рух на Україні. 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – С. 363.

31. Там же. – С. 366.

32. Там же.

Розподіл землі по господарському використанню напередодні реформи 1861 року
в Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах

Додаток

Повіти	Кількість жителів	Під будівлями й городами (дес.)	Під орними землями (дес.)	Під луками (дес.)
Глухівський	86039	10716,01	155134,1	23805,78
Кролевецький	92233	8214,46	143700,65	27931,94
Конотопський	85517	5678,8	151904,14	17648,75
Всього	263789	24609,27	450743,89	69386,47

Урожайність зернових по Сумському повіту в 1804 році

Сумський повіт	Число душ		Хліба посажено		Урожай		На посів		На продо-вольство		Остаток
	чоловічої статі	жіночої статі	озимого	яро-вого	озимого	яро-вого	озимого	яро-вого	озимого	яро-вого	
	45352	45516									
Пшениця	озима		1699	-	9588	-	2340	-			
	ярова		-	7608	-	29390	-		7102		
жито			31082	-	231295	посівав не було	32015	-	181736	90868	212457
просо				1420	-	19361	-	1919			
гречка				19765	-	79630	-	18245			
ячмінь				6602	-	27469	-	6257			
овес				27049	-	177550	-	26535			
горох				313	-	1042	-	205			
насінина:											
коноплів				3045	-	6550	-	2975			
льону				338	-	995	-	359			
картоплі				110	-	220	-	120			
мак				9	-	92	-	9			
Всього	45352	45516	32786	65669	240883	342259	34355	67726	181736	90868	212457

Четверті

Стан поміщицького землеволодіння в Охтирському повіті на 1856 рік

Кількість кріпосних в маєтку	Всього дусів в маєтку	В них		Десятин лісу			Всього де- сятин землі всього	Чистий річний прибуток	
		десятин землі при- датної	не- при- датної	хво- ростя- ного	дере- в'я- ного	буді- вель- ного		крб.	кол.
Від 1 душі до 5 душ	97	1623	25	112	300	45	2105	43	
Від 5 душ до 10 душ	63	2359	67	257	425	266	3374	100	
Від 10 душ до 20 душ	53	4454	95	279	452	279	5559	150	
Від 21 душі до 40 душ	35	4865	89	233	469	253	5909	250	
Від 40 душ до 80 душ	23	7356	237	1277	1385	1739	11994	420	
Від 80 душ до 100 душ	3	878	12	10	150	80	1130	450	
Від 100 душ до 250 душ	13	9062	827	959	1616	2109	14573	1050	
Від 250 душ до 500 душ	8	11368	1835	1700	2010	2892	19805	2250	
Від 500 душ до 800 душ	1	1104	384	550	1520	605	4163	3800	
Від 800 душ до 1000 душ	2	8846	1665	210	390	574	11685	5000	
Від 3000 душ і більше	1	10874	1318	4085	5320	3889	25486	17250	
Всього:	299	62789	6544	9672	14037	12731	105773	-	

Володіння поміщиків кріпосними в губерніях Лівобережної України

Губернії	Безземельні поміщики, що володіли кріпаками	Поміщики, що володіли землею, населеною кріпаками, душ							Всього		Припадало на одного поміщика кріпаків				
		до 21		від 21 до 100		від 100 до 500		від 500 до 1000		понад 1000					
		поміщиків	кріпаків	поміщиків	кріпаків	поміщиків	кріпаків	поміщиків	кріпаків	поміщиків		кріпаків			
Чернігівська	207	767	2880	17659	912	41503	340	78176	60	42528	46	85777	4445	266410	60
Харківська	248	892	1648	12261	910	41819	386	77581	41	29273	32	68270	3265	230096	70
Полтавська	269	930	4788	30225	1551	69369	633	125459	48	31263	33	69138	7322	326404	44
Всього по Україні	1304	4608	12254	88442	6922	332945	4126	889550	641	429265	370	885966	25617	2830776	

Процентне співвідношення між тяглими, напівтяглими і пішими селянами в поміщицьких маєтках нашого краю, що мали понад 100 рев'язьких душ, напередодні реформи 1861 р.

Роменський повіт	Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти	Сумський, Охтирський, Лебединський повіти
тяглих — 18,63 напівтяглих — 8,02 піших — 73,35	тяглих — 63,84 піших — 33,28 що мають тільки садibu — 2,88	волових — 31,84 кінних — 38,50 піших — 29,66

Таблиця 6

Дані за 1856 рік по Охтирському повіту

про кількість заставлених поміщицьких маєтків

Охтирський повіт	Число заставлених маєтків	Число заставлених душ	Число заставлених десятин землі	За яку суму заставлено	
				крб.	кол.
а) У державному земельному банку	1	2994	21017	150150	-
б) В опікунській раді	9	2102	13915	112960	-
в) У Харківському приказі міщевого піклування	16	1058	6826	49430	-
Всього	26	6154	41758	312540	-

**Дані за 1856 рік по губерніях Лівобережної України
про кількість заставлених ревільських душ поміщицьких маєтків
та розмір суми боргу, що припадає на кожну з них**

Губернії	Число ревільських душ чол. статі за 9-ю ревільзію (1851 р.)	Число заставлених ревільських душ	Сума боргу на одну ревільську душу		% заставлених ревільських душ
			кpb.	кол.	
Полтавська	325296	168149	43	36	51,72
Харківська	223525	128955	45	89	57,69
Чернігівська	277153	162300	45	83	58,56
Всього:	825974	459504	135	08	55,63

Чисельний склад переважajoчих станових груп державних селян
Лівобережної України в першій половині XIX ст.

Станові групи державних селян	Полтавська губернія		Чернігівська губернія		Харківська губернія	
	1813	1850	1813	1850	1813	1850
Козаки	294509	350030	166396	199168	-	-
Військові обивателі	-	-	-	-	208082	306228
Військові поселенці	13776	16113	-	-	-	-
Державні селяни	41039	49222	66971	104973	198	-
Однодвірці	5256	6700	4	-	37014	9492
Інші групи	127	-	717	2565	9069	-
Всього:	354707	422065	234090	306706	254363	315720

Таблиця 9

Чисельний склад і співвідношення між державними і поміщицькими селянами
в повітах нашого краю на 1861 рік

Повіти	Всього населення в повіті	державні селяни		поміщицькі селяни	
		всього	% до загального числа населення	всього	% до загального числа населення
Охтирський	83530	49319	59,04	25921	31,03
Лебединський	98377	38461	39,09	48770	49,57
Сумський	106221	30688	28,89	60137	56,61
Конотопський	85517	50544	59,1	31636	36,99
Кролевецький	92233	50114	54,33	25064	27,17
Глухівський	86039	40464	47,02	36662	42,61
Всього	551917	259590	47,03	228190	41,34

Дані про кількість всієї землі її розподіл між державними селянами Лівобережної України в 30-50-х роках XIX ст.

Губернії	Всієї землі		Ревізські душі		Десятин на ревизьку душу	
	1830	1850	1830	1850	1830	1850
Харківська	1728620	1876631	262164	315572	6,59	5,9
Полтавська	1005453	1109919	344032	4220654	2,9	2,6
Чернігівська	563283	764478	228973	306706	2,46	2,49
Всього	3297356	3751028	835169	1044343	3,94	3,59

Таблиця 11

Дані про кількість всієї землі її розподіл між державними селянами Лівобережної України в 30-50-х роках XIX ст.

	Охтирський повіт		Лебединський повіт		Сумський повіт	
	крб.	кол.	крб.	кол.	крб.	кол.
жито	1	80	1	86	1	78
пшениця	3	60	3	80	3	80
овес	1	40	1	30	1	30
ячмінь	1	60	1	40	1	46
гречка	2	-	1	67	2	50
просо	1	82	2	33	1	18
горох	2	75	2	62	2	37
коноплі	1	8	4	12	1	30
насіння льону	4	68	4	30	4	25
картопля	1	45	1	69	1	67

**Дані про співвідношення посадок картоплі до польових
в повітах Харківської губернії в 1859 р.**

Повіти	Посіяно картоплі				Зібрано картоплі			
	Взагалі	на полях	на городах	Взагалі	на полях	на городах	на городах	
								четвертей
Охтирський	11957	580	11407	71048	1170	28980		
Лебединський	10856	3479	10361	35840	4112	26750		
Сумський	5147	5319	-	25052	1472	-		
Всього по Харківській губернії	60422	14866	52970	271914	23390	111540		

Дані про стан тваринницької галузі по повітах і містах нашого краю в 1830 р.

Міста й повіти	Коней	рогатої худоби	овець		свиней	кіз	всього
			простих	тонко-ручних			
м. Охтирка	453	2050	3805	-	583	50	6941
Охтирський повіт	12604	29060	27299	10251	24885	1538	105637
м. Лебедін	2511	3632	3219	-	4180	-	13542
м. Недригайлів	1190	1628	1722	-	2692	-	7232
Лебединський повіт	18077	50450	44778	7483	73079	61	193928
м. Суми	1103	813	798	-	1137	32	3883
м. Вілонілля	720	327	1475	-	1075	112	4009
Сумський повіт	31200	29260	43900	23580	33500	177	161617
Всього в Харківській губернії	226502	528761	598891	703045	411205	14238	2482642
м. Глухів	1600	1540	1500	-	1250	1200	7090
Глухівський повіт	30204	12071	28990	829	33435	3650	109179
м. Конотоп	169	360	650	-	1050	110	2339
Конотопський повіт	8000	12000	50000	3206	1500	300	75000
м. Кролевець	1220	950	2520	-	1230	820	6740
Кролевецький повіт	28718	27985	39271	2235	40360	1484	140053
Всього в Чернігівській губернії	430012	396338	615417	99121	405886	77591	2024405

Дані про розподіл земель між державними селянами сіл Томашівки,
Протасівки і смілянських хуторів (Роменський повіт) на 1838 рік

№ п/п	Прізвище	Ревізійкі душі	Земля десятин		На ревізійку душу
			надільна	власна	
1	Пруденко	1	2	22	24
2	Коза	3	2	44,1	15,4
3	Павлюк	2	5	20,1	12,7
4	Слюсар	3	-	32,5	10,8
5	Романенко	5	3	39,5	8,5
6	Слюсар	4	-	26,6	6,6
7	Доценко	4	2	22,5	6,1
8	Борисенко	5	4	14,1	5,9
9	Доценко	3	2	21,5	5,3
10	Павлюк	5	2	25,5	4,7
11	Гальченко	6	-	14,1	4,2
12	Доценко	4	2	22,5	4
13	Яковенко	10	7	2,0	2,9
14	Павленко	5	-	2,0	0,4
15	Семенько	6	-	2,0	0,3
	Всього	66	29	334,5	5,5

**Дані про розподіл землі між державними селянами
в повітах Харківської губернії за 1844 рік**

Повіти	Реві- зські душі	Розподіл землі між ревізькими душами									
		до 2-х десятин	до 5-ти десятин	%	до 5-ти десятин	%	до 10-ти десятин	%	більше 10-ти десятин	%	
Сумський	21710	2300	18909	97,7	-	-	501	2,3	-	-	
Охтирський	28052	-	20228	71,1	648	2,3	6708	23,9	468	1,7	
Лебединський	29420	928	19186	68,3	2626	9,0	6680	22,7	-	-	
Всього по Харківській губернії	278374	8971	145636	55,5	21326	7,7	93717	33,7	8724	3,1	

**Дані про кількість коней в господарствах державних селян Харківської губернії
на початку 50-х рр. XIX ст.**

Повіти	Обста- жені госпо- дарства	Господарства, які мають коней										Всього госпо- дарств, в яких є коні	%
		одно- го коня	%	два- три	чо- тири	%	п'ят- десять	Десять - вісім- надцять	%				
Охтирський	9646	1771	18,4	1703	425	22,1	394	-	4,0	4293	44,5		
Сумський	5786	1185	20,5	2217	304	43,6	140	4	2,5	3850	66,6		
Лебединський	7211	1590	22,0	1772	192	27,3	82	-	1,1	3636	50,4		
Всього по Харківській губернії	71448	14425	20,2	9739	1326	15,5	738	4	1,0	26232	36,7		

Дані про кількість волів у господарствах державних селин Харківської губернії
на початку 50-х рр. XIX ст.

Повіти	Обсте- жені госпо- дарства	Господарства, які мають волів							Всього госпо- дарств, в яких є волли	%	
		одна пара волів	%	дві	%	три- п'ять	%	шість і більше			%
Охтирський	9646	1888	19,6	787	8,1	810	8,4	131	1,4	3616	37,5
Сумський	5786	94	1,6	433	7,5	389	6,7	103	1,8	1019	17,6
Лебединський	7211	224	3,1	1395	19,3	754	10,5	191	2,6	2564	35,5
Всього по Жарківській губернії	71448	16234	22,7	9983	14,0	7274	10,1	1160	1,6	34651	48,4

Таблиця 18

Дані про кількість промислових підприємств (без винокурень)
по губерніях Лівобережної України

Губернії	1825 р.	1832 р.	1854 р.	1860 р.
Полтавська	29	47	204	238
Чернігівська	74	88	254	245
Харківська	76	125	247	330
Всього	179	260	705	813

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Територіально-адміністративні зміни та суспільно-політичний розвиток краю	
1. Політико-адміністративні нововведення. Чисельність населення.....	4
2. Війна 1812 року і Сумщина	7
3. Декабристи і наш край	24
Розділ II. Зміни в аграрному секторі економіки краю	
1. Загальний стан сільського господарства	38
2. Володіння поміщиків землею та кріпосними селянами	44
3. Товаризація поміщицьких господарств, зниження їх продуктивності..	58
4. Кількісний склад, забезпеченість землею, повинності державних селян.....	68
5. Розвиток капіталістичних відносин у селянських господарствах. Торгівля	82
6. Поширення і характер дрібних селянських промислів	95
7. Соціальне розшарування державних селян	102
Розділ III. Промисловий розвиток Сумщини	
1. Загальна характеристика промислового розвитку краю	112
2. Стан ремесла	116
3. Харчова промисловість	119
4. Виробництво по обробці волокнистих речовин	126
5. Салотопні, миловарні, свічкові і шкіряні підприємства	130
6. Виробництво селітри і скла. Фарфоро-фаянсові та цегельні підприємства	133
Мідярні, чавуноливарні та машинобудівні підприємства	138
7. Становище робітників	141
9. Робітничі та селянські виступи	149
Додаток	159

ЯРЕМЕНКО Микола Федорович

НАРИС ІСТОРІЇ СУМЩИНИ

Випуск 3

Початок ХІХ ст. - 1861 р.

Технічний редактор
Дизайн обкладинки

Л. С. Сидоренко.
А. І. Хованський.

Підписано до друку з готових діапозитивів 1.09.2000. Формат 60x84/16. офсетний. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 10,23. Обл.-вид. арк. 9,38 раж 300 прим. Вид. № 82. Зам. 2909. Ціна договірна.

Сумська обласна друкарня. Видавництво "Козацький вал". 40021, Суми, Кірова. Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців Серія ДК № 42 від 28.04.2000.